

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кваліфікаційна робота

магістра

**на тему Психолого-педагогічні умови професійного становлення майбутніх
психологів у процесі фахової підготовки**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0110
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки
освітньої програми Педагогіка вищої школи
Д. А. Броцька

Керівник професор кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності,
д.пед.н., доцент Пономаренко О. В.

Рецензент доцент кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності,
к.пед.н., доцент Голованова Т. П.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Освітня програма Педагогіка вищої школи

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

д.пед.н., проф. О.І. Іваницький

« ____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Броцькій Дарині Артурівні

1. Тема роботи Психолого-педагогічні умови професійного становлення майбутніх психологів у процесі фахової підготовки керівник роботи Пономаренко Ольга Вікторівна, д.пед.н. затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1136-с
2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел з питання професійного становлення майбутніх психологів та визначити концептуальні підходи до означеної проблеми; з'ясувати та науково обґрунтувати сутність феномена «професійне становлення психологів», уточнити поняття «самовизначення», «самореалізація», «психолого-педагогічні умови професійного становлення»; визначити й теоретично обґрунтувати психолого-педагогічні умови, що сприяють професійному становленню майбутніх психологів у закладі вищої освіти; експериментально дослідити особливості професійного становлення студентів-психологів.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
4 рисунка

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Пономаренко О.В., проф.		
Розділ 1	Пономаренко О.В., проф.		
Розділ 2	Пономаренко О.В., проф.		
Висновки	Пономаренко О.В., проф.		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Робота з науковими джерелами	березень 2021 р.	Виконано
2	Написання вступу	квітень 2021 р.	Виконано
3	Робота над розділом 1	травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над розділом 2	вересень 2021 р.	Виконано
5	Написання висновків та оформлення роботи	жовтень 2021 р.	Виконано
6	Проходження передзахисту	листопад 2021 р.	Виконано
7	Захист	грудень 2021 р.	

Студент _____ Д. А. Броцька

Керівник роботи _____ О. В. Пономаренко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.В. Козич

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 78 сторінок, 4 рисунка, 54 джерела.

Мета дослідження: визначити психолого-педагогічні умови становлення майбутніх психологів та дослідити особливості професійного становлення студентів-психологів.

Об'єкт дослідження: професійне становлення психологів.

Предмет дослідження: умови професійного становлення майбутніх психологів.

Методи дослідження: вивчення й аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури; узагальнення науково-теоретичних і дослідних даних для визначення психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів, емпіричні методи (спостереження, анкетування, психологічні тести і методики, питальники тощо).

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні змісту феномену «професійне становлення»; визначенні специфіки професійного становлення майбутніх психологів, дослідженні його основних етапів; розширено та доповнено змістовні характеристики професійного становлення студентів-психологів.

Практичне значення роботи полягає у визначенні та обґрунтуванні ефективних для професійного становлення майбутніх психологів психолого-педагогічних умов, запропоновані матеріали можуть бути використані викладачами, студентами та їх батьками, соціальними службами та психологами.

Ключові слова: ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ, САМОВИЗНАЧЕННЯ, САМОРЕАЛІЗАЦІЯ, НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС, ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ, ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ ПСИХОЛОГА.

SUMMARY

Brotska D. A. Psychological Pedagogical Conditions of Professional Development of Potential Psychologists in Professional Training Process.

The work is presented on 78 pages of printed text, contains 4 figures. The list of references includes 54 sources.

Object of research: professional development of psychologists.

Subject of research: conditions of professional development of future psychologists.

The purpose of the study: to determine the psychological and pedagogical conditions for the formation of future psychologists and to explore the features of the professional development of students of psychology.

The paper provides a theoretical analysis of psychological and pedagogical sources on the professional development of future psychologists and identifies conceptual approaches to this problem; the essence of the phenomenon "professional development of psychologists" is clarified and scientifically substantiated, the concepts of "self-determination", "self-realization", "psychological and pedagogical conditions of professional development" are specified; defined and theoretically substantiated psychological and pedagogical conditions that contribute to the professional development of future psychologists in higher education; features of professional development of students-psychologists are experimentally investigated.

The practical significance of the work is to determine and justify effective for the professional development of future psychologists psychological and pedagogical conditions, the proposed materials can be used by teachers, students and their parents, social services and psychologists.

Key words: professional development, self-determination, self-realization, educational process, psychological and pedagogical conditions of professional development, professionally important qualities of a psychologist.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	10
1.1. Професійне становлення як психолого-педагогічна проблема.....	10
1.2. Основні етапи та кризи професійного становлення.....	21
1.3. Специфіка професійного становлення майбутніх психологів.....	33
1.4. Професійно важливі якості психолога.....	39
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	50
2.1. Організація та методичне забезпечення експериментального дослідження.....	50
2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.....	56
2.3. Оптимізація психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів.....	62
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74

ВСТУП

Професійне становлення особистості являє собою досить складне та багатогранне поняття. Нині в суспільстві існує ряд вимог до бажаного стану виробництва в усіх галузях. Тому професійний і діловий світ потребує фахівців, здатних успішно і ефективно знаходити і реалізовувати себе в мінливих соціально-економічних умовах в зв'язку з плануванням і облаштуванні своєї кар'єри. Таким чином, проблема професійного становлення особистості відноситься до актуальних психологічних проблем сьогодення. Не дивлячись на те, що дослідженням цієї проблеми займаються вчені, вона потребує більш ретельного вивчення і використання теоретичних засад на практиці.

Теоретичною основою концепції професійного становлення ставлять дослідження: К. Абульхановой-Славської, Б. Ананьева, А. Асмолової, Б. Ломова, Н. Нечаева, Г. Суходольського, В. Шадрикова, А. Бодалева, Ю. Забродіна, Е. Клімова, Т. Кудрявцевої, А. Маркової, Л. Митіної, С. Чистяковой. Для теоретичного аналізу психологічних проблем професійного розвитку особистості особливий інтерес представляють роботи зарубіжних вчених: А. Маслоу, Дж. Сьюпера, Дж. Холанда.

У Національній доктрині розвитку освіти поставлені завдання щодо формування самостійної та самодостатньої особистості, здатної до професійного розвитку, активної адаптації на сучасному ринку праці та творчої самореалізації. Ці завдання пов'язані з новими вимогами суспільства до реформування української освіти.

Гуманізація сучасної освіти актуалізує проблеми розвитку суб'єктності особистості, її становлення у віковому аспекті, особистісного і професійного самовизначення.

Водночас зростає попит на кваліфікованих фахівців-психологів. Специфіка професії психолога полягає в тому, що предметом його професійної діяльності є робота безпосередньо з особистістю іншої людини. Це визначає

високий рівень вимог до особистості майбутнього фахівця. Професійне становлення особистості майбутнього психолога – складний, багатогранний та довготривалий процес. Відтак, створення оптимальних психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів виступає важливим завданням у системі вищої освіти.

Актуальність окресленої проблематики та недостатня розробленість питання оптимізації умов професійного самовизначення психологів обумовили вибір теми дослідження «Психолого-педагогічні умови професійного становлення майбутніх психологів у процесі фахової підготовки».

Як показує аналіз психолого-педагогічних джерел, науковцями досліджувалися різні аспекти процесу професійного становлення особистості майбутнього психолога: самоактуалізація, професійна ідентифікація, професійне самопізнання, професійне самовизначення, професійна свідомість, становлення Я-концепції, професійне мислення, мотиваційні компоненти професійної діяльності психолога, рефлексія, формування морально-етичної відповідальності (І. Андрійчук, О. Бондаренко, Т. Буякас, М. Варбан, Ж. Вірна, Л. Долинська, Ю. Долінська, О. Ігнатович, Н. Кучеровська, Г. Любимова, О. Міненко, В. Мицько, М. Молоканов, Г. Панок, Н. Пов'якель, Г. Суходубова, І. Тимошук, Н. Чепелева, Л. Чумакова, Н. Шевченко та ін.). В магістерській роботі вважаємо за доцільне звернутися до дослідження умов професійного становлення майбутніх психологів.

Мета дослідження: визначити психолого-педагогічні умови становлення майбутніх психологів та дослідити особливості професійного становлення студентів-психологів.

Об'єкт дослідження: професійне становлення психологів.

Предмет дослідження: умови професійного становлення майбутніх психологів.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети дослідження сформульовано його основні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел з

питання професійного становлення майбутніх психологів та визначити концептуальні підходи до означеної проблеми.

2. З'ясувати та науково обґрунтувати сутність феномена «професійне становлення психологів», уточнити поняття «самовизначення», «самореалізація», «психолого-педагогічні умови професійного становлення».

3. Визначити й теоретично обґрунтувати психолого-педагогічні умови, що сприяють професійному становленню майбутніх психологів у закладі вищої освіти.

4. Експериментально дослідити особливості професійного становлення студентів-психологів.

Для досягнення мети і реалізації завдань дослідження застосовувався комплекс загальнонаукових **методів**: вивчення й аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми професійного становлення майбутніх психологів; узагальнення науково-теоретичних і дослідних даних для визначення психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів, емпіричні методи (спостереження, анкетування, психологічні тести і методики, питальники тощо).

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні змісту феномену «професійне становлення»; визначенні специфіки професійного становлення майбутніх психологів, дослідженні його основних етапів; розширено та доповнено змістовні характеристики професійного становлення студентів-психологів.

Практичне значення роботи полягає у визначенні та обґрунтуванні ефективних для професійного становлення майбутніх психологів психолого-педагогічних умов, запропоновані матеріали можуть бути використані викладачами, студентами та їх батьками, соціальними службами та психологами.

Кваліфікаційна робота пройшла апробацію на науково-методичному семінарі кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності (протокол № 4 засідання кафедри ППОД від 24.11.2021 р.).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

1.1. Професійне становлення як психолого-педагогічна проблема

Проблема професійного становлення стала актуальною на початку ХХ ст. До цього часу незалежного вибору професій не було. Професійне життя людей обмежувалося традиціями, патріархальним суспільством. Промислова революція привела до виникнення ринку праці і нових професій. Велика маса людей стали перед проблемою пошуку праці і професійної підготовленості до неї. На сучасному етапі розвитку суспільства воно характеризується автоматизацією і комп'ютеризацією виробництва, впровадженням нових технічних засобів і технологій, зміною монопрофесіоналізма на поліпрофесіоналізм. Це призводить до того, що професійний і діловий світ потребує фахівців, здатних успішно і ефективно знаходити і реалізовувати себе в мінливих соціально-економічних умовах в зв'язку з плануванням і облаштуванням своєї кар'єри. Таким чином, проблема професійного становлення особистості відноситься до актуальних психологічних проблем [10, 46].

Отже, професійне становлення особистості – це процес прогресивних змін особистості під впливом соціальних чинників, професійної діяльності та особистої активності направленої на самовдосконалення.

На думку Е. Зеєра, [8, 274] професійне становлення – це продуктивний процес розвитку та саморозвитку особистості, освоєння та самопроекування професійно орієнтованих видів діяльності, визначення свого місця в світі професій, реалізація себе в професії і самоактуалізація свого потенціалу для досягнення вершин професіоналізму.

Він підкреслював, що професійне становлення являє собою динамічний процес «формування» особистості, адекватної діяльності, який передбачає

формування професійної направленості, професійної компетентності і професійно важливих якостей, розвиток професійно значимих психофізіологічних якостей, пошук оптимальних способів якісного та творчого виконання професійно значимих видів діяльності у відповідності до індивідуально-психологічних особливостей особистості. Системоутворюючим фактором цього процесу на різних стадіях становлення виступає соціально-професійна направленість, яка формується під впливом соціальної ситуації комплексу взаємопов'язаних професійно значимих видів діяльності та професійної активності особистості. Її шлях в просторі та часі професійної праці отримало назву професійне становлення суб'єкта діяльності. Таким чином, професійне становлення суб'єкта – це частина онтогенезу людини з початку формування професійних намірів до кінця активної професійної діяльності. Вирішальна роль в становленні особистості належить провідній діяльності. І саме наявність особистісноутворюючої функції провідної діяльності призводить до виділення в процесі становлення особистості періоду, пов'язаного з вибором, підготовкою до виконання і самим виконанням дорослої людиною одного типу діяльності – професійного.

Е. Клімов вважав, що професійне становлення особистості збагачує психіку, наповнює людину смыслом, надає професійній біографії значимість. Але, як процес, що розвивається, професійне становлення супроводжується і деструктивними змінами: кризами, стагнацією і деформацією особистості. Ці деструктивні зміни обумовлюють переривчатість та гетерохронність (нерівномірність) професійного розвитку особистості [11, 79].

Поняттю професійного становлення в деякій мірі відповідає термін професіоналізація. Є. Чарін пропонує таке розуміння цього терміна: це багатогранний процес, що включає кілька ліній: придбання технічних навичок, знань і умінь, освоєння коштів праці (операціональна сторона професійного становлення); процес вибору професійної позиції, шлях самореалізації, вибір і реалізація цінностей (особистісне становлення в період професіоналізації); включення в професійне співтовариство, засвоєння норм і цінностей даної

соціальної групи, спілкування в рамках професійних завдань (соціалізація в процесі професіоналізації). Зміни, що відбулися в одному напрямку професіоналізації, наприклад, операційному (людина освоїла нове обладнання), тягнуть за собою зміни в інших напрямках (змінився ранг співробітника, ставлення до нього, змінилася його власна самооцінка, з'явилися інші професійні цілі). Збіг змін в усіх напрямках необов'язково, точніше, збіг трьох ліній професіоналізації – це ідеальний варіант професійного розвитку, який зустрічається рідко [10, 28].

Е. Зеер вважає, що детермінація професійного становлення особистості різними психологічними школами трактується по-різному: соціально-психологічні теорії розглядають професійний розвиток як результат соціальної селекції і соціалізації, що слідує перед вибором професії. Психодинамічні теорії в якості детермінант професійного розвитку людини розглядають інстинктивні побудження розвитку людини та емоційно забарвлений досвід, отриманий в ранньому дитинстві. Важливу роль відіграє реальна ситуація в світі професій, яку спостерігає особистість в дитинстві та ранній юності [8, 116].

Існують цікаві концепції, що прирівнюють професійний розвиток та особистісний розвиток. А. Фонарьов вважає, що успішна професіоналізація залежить від особистості фахівця, а саме від наступних особистісних утворень:

- сенс професії для фахівця;
- ставлення до інших людей;
- ставлення до себе [22, 19].

Він описує три форми професійного становлення:

- а) індивідуальна (прагнення до збереження засвоєних форм дій);
- б) особистісна (здатність людини до перетворення старих способів і засобів діяльності, прагнення до нових сенсів);
- в) індивідуальна-особистісна (криза, відносно короткий етап, в результаті якого людина або повертається до індивідуальна формі, або переходить до особистісної формі регуляції, але завжди виникає ціннісна система) [22].

Саме індивідуальна-особистісна форма професійного становлення є

перехідною між індивідуальною і особистісною, вона характеризується почуттям невпевненості у своїх силах, неясністю життєвих цілей, незгодою з собою і виражається у втраті сенсу. На різних етапах життя людини можливе повернення до цієї форми професіоналізації.

Л. Мітіна додержується цієї думки і вважає, що професійний розвиток невіддільний від особистісного, так як основа цих процесів загальна – принцип саморозвитку. Вона виділяє два способи існування людини:

1. Життя не виходить за рамки безпосередніх зв'язків і відносин (відношення людини до явищ, а не до життя в цілому);

2. Вихід за межі безпосередньо даної ситуації, ціннісно-сміслові визначення життя [5, 112].

З описаними двома способами існування зв'язуються дві моделі професійної праці: адаптивна поведінка (підпорядкування професійній діяльності обставинами у вигляді виконання запропонованих вимог, правил і норм) і професійний розвиток (вихід за межі безперервного потоку повсякденної практики, здатність побачити свою працю в цілому і перетворити його в предмет практичних перетворень. Кожній з моделей праці відповідають різні моделі професійного становлення:

1. Адаптивна поведінка включає стадії адаптації, становлення, стагнації (стадія стагнації є існування за рахунок минулого, зниження професійної активності та зростання, одночасно зі зниженням соціальної адаптації);

2. Професійний розвиток включає в стадії самовизначення, самовираження, самореалізації (стадія самореалізації - це співвіднесення знань про себе, порівняння «Я» і «творчого Я», формування життєвої філософії, усвідомлення сенсу життя, суспільної цінності, тобто, досягнення професійної майстерності і гармонійний розвиток особистості).

Психологічне становлення і розвиток професіонала відбувається як накопичення якісних змін у психіці людини на шляху її руху до професіоналізму. Існують різні підходи до розвитку: при одному підході розвиток - це тільки прогресивні, позитивні зміни, при іншому – будь-які, в

тому числі регресивні, негативні зміни; більшість авторів розвиток розглядають як зміну, деякі автори пропонують відрізнити розвиток як поява принципово нового від зміни (збільшення, зменшення, ускладнення) того ж самого. У професійній психології іноді розрізняють становлення професіонала і розвиток професіонала. Далі будемо використовувати як синоніми поняття «професійний розвиток» і «становлення, розвиток професіонала». Будемо розглядати професійний розвиток як появу у психіці людини її нових якостей професіонала; як опанування людиною новими професійно важливими якостями (ПВК), як зміна раніше сформованого співвідношення ПВК. Таким чином, професійний розвиток - це і становлення професіонала, і його подальша зміна (вдосконалення чи регрес). Внеском в професійний розвиток є як поява нових ПВК, так і зміна їх характеру (складу, структури тощо).

Становлення і розвиток людини як професіонала здійснюється в ході систематичного навчання у різного типу професійних навчальних закладах. Власне професійному навчанні передують допрофесійне навчання і виховання, які здійснюються у школі та сім'ї в наступних напрямках - психологічна підготовка до праці і психологічна допомога молодій людині у виборі професії. При реалізації цих напрямків роботи стимулюються обидві сторони психічного розвитку людини: мотиваційна сфера, в яку входять спрямованість на працю, трудові та професійні інтереси, професійні наміри, готовність до праці і до вибору професії; операційна сфера, яка включає знання про працю та про професії, знання про якості особистості, необхідних для професії і про наявність цих якостей у себе; трудові вміння, вміння апробувати свої сили на етапах вибору професії, а також подолання помилок у трудовій діяльності (таких, наприклад, як втрата мети у трудовій діяльності, відволікання на інші види діяльності, переважання репродуктивної діяльності, відсутність переносу, зловживання прийомом проб і помилок замість усвідомленого вибору стратегії поведінки та ін.) [7, 209]

В Україні не існує системи професійного відбору (добору) на спеціальність «психологія», він переважно базується на академічних

результатах іспитів, хоча бажано було б також враховувати й рівень інтелекту, рівень професійної мотивації оптантів, сформованість певних особистісних якостей. Першим етапом професійного добору (відбору) є профорієнтація, в процесі якої школярі ознайомлюються з психологією як професією, отримують інформацію про сфери практичної діяльності психологів, формують певні уявлення про необхідні якості та вміння психологів, співставляють власні якості з необхідними. На другому етапі відбувається відбір перед вступом до навчального закладу. Його основна мета – «виділити тих, хто не відповідає вимогам професії», а саме – осіб з вираженими дефектами розвитку, асоціальною поведінкою тощо [36, 6].

Важливо зазначити, що сьогодні питання побудови теоретичної моделі спеціаліста є досить дискусійним. Існують різні підходи до його вирішення. Так, визначеними є структура та рівні професійної освіти психологів [36, 7], проте залишаються відкритими питання щодо змісту підготовки психологів, методів професійного навчання, про критерії (методики) визначення готовності до професійної діяльності; про доцільність професійного відбору на психологічну спеціальність (систему та методики такого відбору) тощо.

Оскільки для професійного становлення важливим є саме процес професійного навчання, тому потрібно конкретизувати психологічний та педагогічний зміст низки понять.

Освіта – це процес і результат оволодіння учнями системою наукових знань і пізнавальних умінь, навичок, формування на їх основі світогляду та інших якостей особистості.

Навчання – це цілеспрямований процес взаємодії вчителя і учня, в ході якого здійснюється освіта людини. Навчання в психології розглядається як спільна діяльність вчителя та учнів, що забезпечує засвоєння знань та оволодіння способами добування знань (навчальною діяльністю) навчаються.

Учіння розуміється як активна діяльність учня по засвоєнню нових знань і оволодіння способами набуття знань.

Професійна освіта:

- це система педагогічних впливів на людину з боку суспільства, яка спрямована на формування необхідних для даної професії знань, умінь, якостей особистості;

- це сприяння людині в процесі його професіоналізації. Професійна освіта розуміється як процес і результат оволодіння професією і відповідною кваліфікацією, освоєння наукових знань, умінь і навичок, особистісних здібностей;

- цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення які навчаються визначених державою освітніх професійних рівнів.

Професійна освіта будь-якого рівня має забезпечувати отримання професії та відповідної кваліфікації. Професійне навчання – це процес взаємодії викладача та учнів, в ході якого здійснюється професійна освіта. Професійне навчання здійснюється за допомогою освітніх програм, розроблених і реалізованих державними і недержавними освітніми установами. Професійні освітні програми спрямовані на вирішення завдань послідовного підвищення професійного та освітнього рівня, підготовку спеціаліста відповідної кваліфікації. Це програми початкової, середньої, вищої професійної освіти, післявузівської професійної освіти. [12, 79]

Розглянемо психологічні характеристики професійного навчання.

Професійне навчання направлене на стимулювання в учнів психологічних якостей, необхідних для успішного проходження етапів професіоналізації (вибору професії, освоєння професії, адаптації до професії, оволодіння майстерністю і творчістю в професії, підвищення кваліфікації тощо). Головною метою професійного навчання є формування, проектування особистості фахівця, що ефективно здійснює трудову діяльність, найбільш повно реалізує себе у праці. Тому в ході професійного навчання продовжується розпочате у допрофесійній підготовці розвиток і формування цілісної особистості людини як суб'єкта праці, що володіє рядом якостей, необхідних для даної професії: активне цілепокладання у трудовій діяльності, вміння

здійснювати трудову діяльність на рівні високих заданих стандартів, у тому числі в нових невизначених професійних умовах і ситуаціях, при вирішенні невідомих професійних завдань; готовність у подальшій трудовій та професійної діяльності освоїти нові необхідні, але поки відсутні професійні знання, уміння, технології і при необхідності - нову професію; володіння деякими базовими здібностями і функціями, загальними для широкого кола професій і забезпечують перехід від однієї професії до іншої, щоб бути конкурентоспроможним на ринку праці; вміння разом з тим не випускати з виду свою самореалізацію, будувати і реалізовувати програми свого професійного розвитку, самозбереження.[13, 34]

Під час професійного навчання на всіх його етапах важливо слідувати людиноцентристському, особистісному підходу у професіоналізації: не до обслуговування виробництва готувати людину, а максимально розвивати у людини при виконанні її професійних завдань, розвивати її здібності, потреби в самореалізації в праці, у творчому збагаченні своїм індивідуальним внеском досвіду професії, бо рівень розвитку особистості повинен випереджати розвиток виробництва. Не тільки вигляд праці висуває вимоги до фахівця, але і сама особистість працівника може мати вимоги до праці в професії, в тому числі і до насиченості праці творчим змістом. Важливо вже в ході професійного навчання закласти у працівника установку не тільки на пристосування та адаптацію до праці в професії, а й установку на перетворення досвіду професії, посилення в ній творчих компонентів, індивідуального внеску до неї.

Особистісний простір того, хто навчається в ході професійного навчання знаходиться в постійній динаміці і визначається значною мірою тими професійними завданнями, які в даний час освоюються в навчанні. На кожному з етапів професійного навчання важливо передбачити не тільки формування певних знань і умінь, але і послідовний розвиток психічних якостей. У психології підкреслюється, що необхідно знайомити учнів у ході професійного навчання з психограмами моделі успішного фахівця, а також з психограмами

моделі неефективного, працівника, щоб майбутній фахівець мав як еталони потрібних психологічних якостей, так і приклади того, чого треба уникати [3, 58].

Формуючи і розвиваючи на кожному етапі професійного навчання психологічні якості майбутнього фахівця, важливо стимулювати, передусім, мотиваційну сферу (ціннісні орієнтації професії, сенс професії, мотиви, цілі, емоції, установку на адаптацію, що визначають спрямованість особистості) і потім, на її основі – операціональну сферу (професійні знання, професійні здібності, професійні дії, професійне мислення, професійні технології, в тому числі прийоми співробітництва у спільній професійній діяльності та ін.) У процесі професійного навчання бажано також по можливості долати дисбаланс, неузгодженість, дисгармонію між мотиваційної і операціональною сферою майбутнього фахівця, коли, наприклад, випереджає мотиваційна сфера – є інтерес до майбутньої професії, а необхідних знань і вмінь ще немає і т.д.

Засобами професійного навчання можуть стати різні психологічні стратегії:

а) стратегія розвитку та дорозвитку потрібних психологічних якостей шляхом стимулювання наявних в учня потенційних якостей, доведення їх до бажаного рівня,

б) стратегія жорсткого формування, навчання чіткому складу трудових дій у суворо визначеному порядку;

в) стратегія м'якого формування як навчання широкого спектру трудових дій з можливістю їх варіювання та індивідуалізації;

г) стратегія корекції – переформування неправильно сформованих трудових умінь і якостей майбутнього фахівця.

Названі психологічні стратегії навчання можуть бути співвіднесені з різними педагогічними технологіями: діяльнісно-орієнтоване і особистісно-орієнтоване навчання, жорстко алгоритмічне, програмоване навчання та індивідуально-варіативне і т.д. Пропонуються і розробляються різні види навчання: адаптивне, розвиваюче, проблемне, диференційоване або

індивідуалізоване, контекстне, інтенсивне, модульне, комп'ютерне та ін.

Останнім часом професійне навчання і освіта стає все більш гнучким, таким, що відповідає потреби особистості. Швидка зміна технологій у різних сферах виробництва і зміни в соціальному світі вимагають, щоб професійна підготовка забезпечила можливість подальшого саморозвитку випускника навчального закладу, успішну адаптацію до змін світу. Змінюються завдання освіти, ними стають не тільки засвоєння готової суми мінімально необхідних професійних знань і умінь, але і засвоєння прийомів самостійного пошуку інформації, рішення невідомих раніше і нестандартних професійних завдань прийомів потенційного перенавчання на іншу професію і спеціальність.

Мінливість ринку праці створює нову ситуацію у професійній освіті. Дослідники відзначають, що в даний час завдання навчальних закладів полягає «не тільки в тому, щоб дати молоді загальну освіту і професію, а й у тому, щоб сформувані у молоді передумови до постійного, безперервного протягом усього життя в освіті, отримання нових і нових спеціальностей і кваліфікацій. Якщо раніше досягнення професіоналізму людиною будь-якої конкретної трудової діяльності було кінцевою метою освітнього процесу, то тепер це стає лише одним з чергових етапів його кар'єри». Іншими словами, у змісті професійної освіти повинна бути передбачена підготовка до гнучкої зміни професій та спеціальностей, що вимагає формування у молодих людей відповідних якостей особистості (мобільність, здатність до навчання та ін.) [10, 14].

Розробляються гнучкі, багаторівневі системи підготовки фахівців, що представляють можливість молодій людині вибрати для себе рівень освіти і отримати відповідну кваліфікацію з урахуванням сукупності своїх індивідуальних можливостей; рівні освіти відрізняються різною широтою і глибиною професійної спрямованості, перед кожним новим рівнем підготовленість учнів оцінюється, даються рекомендації щодо подальшої спеціалізації. Віковий склад учнів та їх потреби у професійній освіті стають все більш різноманітними – від юнаків до пенсіонерів, від оволодіння першою професією до перенавчання на нову спеціальність, З'являються нові

альтернативні форми освіти – дистантне, екстерном і ін. Розширюється сфера освітніх професійних послуг, що здійснюються не тільки державою, а й іншими громадськими та приватними навчальними закладами. При аналізі зарубіжного досвіду описані освітні програми «з трьома швидкостями», де третина швидкість, наприклад, розрахована на короткострокову професійну підготовку не цілком благополучних молодих людей потребують в тимчасовому працевлаштуванні, і їх швидке соціальне і професійне включення. Створюються програми професійної підготовки до тимчасової зайнятості і т.д. Таким чином, зміни в професійному і соціальному світі викликають зміну потреб окремих особистостей, а це, у свою чергу, вимагає нових гнучких форм професійної освіти і навчання, що враховують потреби і запити працівників різного віку.

В даний час передбачені такі рівні професійної освіти і навчання:

1. Допрофесійне трудове навчання і виховання, що забезпечує мотиваційну готовність і операційну підготовленість до праці і вибору професії; початкова, середня, вища професійна освіта, на кожній з цих щаблів у тій чи іншій мірі повинні вирішуватися завдання формування особистості фахівця, (його мотивації, професійних цінностей) і завдання озброєння необхідними діями, операціями, уміннями і навичками, тактиками (аналіз повного технологічного процесу), стратегіями (здатність орієнтуватися у всій системі виробництва);

2. Фундаментальну наукову, професійну освіту як підвищення кваліфікації, професійний тренінг і додаткова освіта, яку бажано здійснювати як використання широкої гнучкої системи заходів щодо всебічної професіоналізації населення, яка може стати важливим засобом його психологічної захищеності. З часом нині діюча система професійної освіти може змінюватися з урахуванням запитів суспільства [4, 69].

Отже, професійне становлення особистості – це процес прогресивних змін особистості під впливом соціальних чинників, професіональної діяльності та особистої активності направленої на самовдосконалення. В деякій мірі цьому поняттю відповідає термін професіоналізація. Становлення і розвиток

людини як професіонала здійснюється в ході систематичного навчання в різного типу професійних навчальних закладах. Власне професійному навчанні передують допрофесійне навчання і виховання, які здійснюються у школі та сім'ї в наступних напрямках - психологічна підготовка до праці і психологічна допомога молодій людині у виборі професії. При реалізації цих напрямків роботи стимулюються обидві сторони психічного розвитку людини: мотиваційна сфера, в яку входять спрямованість на працю, трудові та професійні інтереси, професійні наміри, готовність до праці і до вибору професії; операціональна сфера, яка включає знання про працю та про професії, знання про якості особистості, необхідних для професії і про наявність цих якостей у себе; трудові вміння, вміння апробувати свої сили на етапах вибору професії, а також подолання помилок у трудовій діяльності [29, 49].

1.2. Основні етапи та кризи професійного становлення

Професійне становлення триває достатньо довгий період життя людини (35-40 років). Напротязі цього часу змінюються життєві та професійні плани, змінюється сама соціальна ситуація, – провідної діяльності, перебудова структури особистості. Тому виникає необхідність розподілу даного процесу на періоди чи стадії. В зв'язку з цим стає питання про критерії виділення стадій в процесі професійного становлення.

Т. Кудрявцев, один з перших вітчизняних психологів, що глибоко досліджував проблему професійного становлення особистості. Він в якості критеріїв виділення стадій вибрав відношення особистості до професії та рівень виконання діяльності:

- виникнення и формування професійних намірів;
- професійне навчання і підготовка до професійної діяльності;
- входження в професію, активне засвоєння в ній і знаходження у виробничому колективі;

- повна реалізація особистості в професійній праці [28, 101].

Професійний шлях людини і його основні етапи нерозривно пов'язані з віковим розвитком і загальним становленням особистості.

Весь професійний шлях Д. Сьюпер розділив на п'ять етапів. В першу чергу автора цікавило з'ясування індивідом своїх схильностей і здібностей і пошук відповідної професії, актуалізуючій професійну «Я-концепцію».

1. Етап зростання (від народження до 14 років). У дитинстві починає розвиватися «Я-концепція». У своїх іграх діти програють різні ролі, потім пробують себе в різних заняттях, з'ясовуючи, що їм подобається і що у них добре виходить. У них виявляються інтереси, які можуть вплинути на майбутню професійну кар'єру.

2. Етап дослідження (від 15 до 24 років). Хлопці і дівчата намагаються розібратися і визначитися у своїх потребах, інтересах, здібностях, цінностях і можливостях. Грунтуючись на результатах такого самоаналізу, вони розглядають можливі варіанти професійної кар'єри. До кінця цього етапу молоді люди звичайно підбирають відповідну професію і починають її освоювати.

3. Етап зміцнення кар'єри (від 25 до 44 років). Тепер працівники прагнуть зайняти міцне положення у вибраній ними діяльності. В перші роки свого трудового життя вони ще можуть змінювати місце роботи або спеціальність, але в другій половині цього етапу спостерігається тенденція до збереження вибраного роду занять. У трудовій біографії людини ці роки часто виявляються найтворчимішими.

4. Етап збереження досягнутого (від 45 до 64 роки). Працівники прагнуть зберегти за собою те положення на виробництві або службі, якого вони добилися на попередньому етапі.

5. Етап спаду (після 65 років). Фізичні і розумові сили тепер уже немолодих працівників починають убувати. Характер роботи змінюється. Врешті-решт трудова діяльність припиняється.

Хейвігхерг вважав, що набуття установок і трудових навиків, які

дозволяють людям стати повноцінними працівниками, є критеріями визначення етапів професійного шляху:

1. Ідентифікація з працівником (від 5 до 10 років). Діти ідентифікуються зі своїми працюючими батьками і матерями, і намір працювати в майбутньому стає частиною їх «Я-концепції».

2. Набуття основних трудових навиків і формування працьовитості (від 10 до 15 років). Школярі вчаться організовувати свій час і зусилля для виконання різних задач, наприклад, домашніх завдань або роботи по хазяйству. Вони також починають в певних обставинах слідувати принципу: спочатку робота, а потім – гра.

3. Набуття конкретної професійної ідентичності (від 15 до 25 років). Людина вибирає професію і починає себе до неї готувати. Вона набуває певний трудовий досвід, який допомагає їй зробити вибір в почати кар'єру.

4. Становлення професіонала (від 25 до 45 років). Дорослі удосконалюють свої професійні здібності і майстерність в рамках можливостей, які надаються роботою, і починають просуватися вгору, по службовим сходам.

5. Робота на благо суспільства (від 40 до 70 років). Працівники досягають піку своєї професійної кар'єри. Вони реалізують свою цивільну і соціальну відповідальність, з якою зв'язана їх праця, і виконують свої зобов'язання перед суспільством.

6. Роздуми про продуктивний період професійної діяльності (після 70 років). Виходячи у відставку або на пенсію, люди обкидають поглядом пройдений шлях і із задоволенням згадують про свої професійні досягнення.

У професійній діяльності становлення особистості відбувається особливо інтенсивно, оскільки вона концентрує на собі основну активність суб'єкта. Е. Клімовим виділені основні фази розвитку професіонала, які дають уявлення про цілісний життєвий шлях і про системні відносини, характеризуючи особу [10].

Оптант (фаза оптації). Це період, коли людина заклопотана питаннями вибору професії або її вимушеної зміни і робить цей вибір. Точних тимчасових

меж цієї фази, як і інших, немає, оскільки вони задаються умовами життя, культурою.

Фазі оптації передуює професійна орієнтація. Її вікові межі визначаються соціальними чинниками (діти з неблагополучних сімей виховуються в школах-інтернатах, відносно рано, вже в підлітковому віці, визначають своє професійне майбутнє, поступаючи в професійні училища; закінчуючи короткочасні курси, приступають до роботи на виробництві).

Адепт – людина, яка стає на шлях прихильності до професії і освоює її (студенти професійних училищ, середніх і вищих учбових закладів також навчаються через систему короткострокових форм професійної підготовки на виробництві – слухачі, курсанти, учні майстрів-наставників). Залежно від типу професії фаза адепта може бути багаторічною або зовсім короткочасною (простий інструктаж).

Адаптант (або фаза пристосовування, звикання молодого фахівця до роботи). Молодий фахівець пристосовується до норм колективу, в який він потрапить, звикає вирішувати різноманітні професійні задачі.

Інтернал (або фаза інтернала) – це вже досвідчений працівник, може самостійно справлятися з основними професійними функціями.

Майстер (або фаза майстерності, яка продовжуватиметься надалі, а характеристики основних фаз як би додаються до її характеристик). Працівник може вирішувати і прості, і найважчі професійні задачі. Він виділяється спеціальними якостями, вміннями або універсалізмом, широким орієнтуванням в професійній області, або тим і іншим. Він знайшов свій індивідуальний, неповторний стиль діяльності, його результати стабільно хороші, і він має підстави вважати себе в чомусь незамінним. Звичайно він вже має деякі формальні показники своєї кваліфікації (розряд, категорію, звання).

Авторитет (або фаза авторитету). Він, як і фаза майстерності, підсумовується також з подальшою фазою. Це майстер своєї справи, вже добре відомий, як мінімум, в професійному колі або навіть за його межами. Залежно від прийнятих в даній професії форм атестації працівників він має ті або інші

формальні показники кваліфікації (розряд, категорію, вчений ступінь і ін.). Професійні задачі він вирішує за рахунок великого досвіду, умілості, уміння організувати свою роботу, оточити себе помічниками.

Наставник (фаза наставництва, наставника в широкому значенні слова як людини, у якої колеги готові повчитися, перейняти досвід). Авторитетний майстер своєї справи в будь-якій професії «обростає» однодумцями, учнями, послідовниками [10, 102].

А. Маркова в якості критерію виділення етапів становлення професіонала вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділила 5 рівнів та 9 етапів:

- допрофесіоналізм – включає етап первинного ознайомлення з професією;

- професіоналізм складається з трьох етапів: адаптація до професії, самоактуалізація в ній і незалежне володіння професією у формі майстерності;

- суперпрофесіоналізм – складається з трьох етапів: незалежне володіння професією у формі творчості, оволодіння поряд суміжних професій, творче самопроекування себе як особистості;

- непрофесіоналізм – виконання праці за професіонально деструктивними нормами на фоні деформації особистості;

- післяпрофесіоналізм – завершення професійної діяльності [15, 39].

Е. Зеер вважав, що перехід від однієї стадії становлення до іншої ініціюється змінами соціальної ситуації, зміною та перебудовою провідної діяльності, що призводить до професійного розвитку особистості, але і кризі її психологічної організації, формуванню нової цілісності, що змінюється дезорганізацією і поступовим устанавленням якісно нового рівня функціонування. На початкових стадіях професійного становлення важливе значення мають протиріччя між особистістю і зовнішніми умовами життєдіяльності. На стадіях професіоналізації і особливо стадії професійної майстерності провідне значення набувають протиріччя внутрішньо-суб'єктивного характеру, обумовлені внутрішніми конфліктами, не задоволенням свого професійного росту, потребою в подальшому саморозвитку.

Проте рішення цих протиріч призводить до знаходження нових способів виконання професійної діяльності, зміни спеціальності, посади, а іноді і професії [8, 290].

Найбільш загальними протиріччям, які лежать в основі динаміки професійного самовизначення особистості на всіх стадіях її професійного становлення, є діалектична суперечність між потребою людини в професійному самовизначенні (яка в різних випадках може виражатися як потреба у придбанні певного соціального статусу, у самореалізації, самоствердженні) і відсутністю необхідних професійних знань, умінь і навичок для її задоволення. Разом з тим кожній стадії професійного становлення особистості властиві також і специфічні суперечності, що визначають характерні для неї особливості динаміки професійного самовизначення, а також психологічні механізми заміни його етапів.

На різних стадіях професійного становлення особистості змінюється місце образу «я» професіонала у загальній «я» – концепції, і проблема їх співвіднесення між собою є проекція або окремий випадок більш загальної проблеми, що стосується місця професійного самовизначення в життєвому самовизначенні. Її дозвіл неможливий поза досліджень закономірностей формування наукового світогляду. Людина повинна розглядати себе як діяльного суб'єкта, активно перетворювати світ своєю професією, в ній вона повинна знайти спосіб реалізації своєї потреби в самоствердженні. Саме рівень розвитку світогляду, ступінь сформованості системи поглядів на світ, суспільство, самого себе, глибина переконань визначають вибір місця в житті, ставлення до праці і до себе як до суб'єкта трудової (а, отже, і професійної) діяльності.

В процесі професійного становлення виникають протиріччя двоякого роду: між особистістю і зовнішніми умовами життєдіяльності та внутрішньо-особистісні.

Проблема професійного становлення особистості безпосередньо пов'язана з питаннями освоєння професійної діяльності, з питаннями розвитку

та реалізації особистості на різних етапах її професійного шляху.

Професійне становлення супроводжується професійними кризами, які відповідають віковим періодам. Під кризою розуміються труднощі професіоналізації особистості, суперечливість у професійному житті і реалізації кар'єри. Кризи професійного становлення – нетривалі за часом періоди (до року) кардинальної перебудови особистості, зміни вектора її професійного розвитку.

Ці кризи протікають, як правило, без яскраво виражених змін професійної поведінки. Однак відбувається перебудова смислових структур професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція і ревізія індивідуально-професійної позиції готують зміну способів виконання діяльності, ведуть до зміни взаємин з оточуючими людьми, а в окремих випадках – зміни професії.

Розглянемо чинники, які ініціюють кризи професійного розвитку. Перш за все ними можуть виступати поступові якісні зміни (вдосконалення) способів виконання діяльності. На стадії професіоналізації настає момент, коли подальше еволюційний розвиток діяльності, формування її індивідуального стилю неможливі без корінної ломки нормативно-схвалюваної діяльності. Особистість повинна зробити професійний вчинок, проявити наднормативну активність, яка може виразитися в переході на новий освітньо-кваліфікаційний, або на якісно новий інноваційний рівень виконання діяльності.

Іншим фактором, що ініціює кризи професійного становлення може стати зростаюча соціально-професійна активність особистості. Незадоволеність своїм соціальним та професійно-освітнім статусом нерідко призводить до пошуку нових способів виконання професійної діяльності, її вдосконалення, а також до зміни професій або місця роботи.

Факторами, що породжують професійні кризи, можуть виступити соціально-економічні умови життєдіяльності людини: ліквідація підприємства, скорочення робочих місць, незадовільна зарплата, переїзд на нове місце проживання та ін. Кризи професійного розвитку нерідко пов'язані з віковими психологічними змінами: погіршенням здоров'я, зниженням працездатності,

ослабленням психічних процесів, професійною втотою, інтелектуальною безпорадністю, синдромом «емоційного вигорання» і т.д. Професійні кризи нерідко виникають при вступі на нову посаду, участі в конкурсах на заміщення вакантної посади, атестації фахівців [24, 108].

Нарешті, фактором тривалого кризового явища може стати повна зануреність професійною діяльністю. Фахівці-фанати, одержимі роботою як засобом досягнення визнання і успіху, іноді серйозно порушують професійну етику, стають конфліктними, виявляють жорсткість у взаєминах. Кризові явища можуть супроводжуватися нечітким усвідомленням недостатнього рівня компетентності та професійної безпорадністю. Іноді спостерігаються кризові явища при рівні професійної компетентності, більш високому, ніж потрібно для виконання нормативної роботи. Як наслідок, виникає стан професійної апатії і пасивності.

Кризові моменти в періодизаціях вікового розвитку, частково співпадають з кризами професійного розвитку.

Відповідно до визначення криз, перехід від однієї стадії до іншої породжує нормативні кризові явища. Розглянемо їх психологічні особливості, слідуючи логіці професійного становлення.

1. Професійне становлення особистості починається зі стадії оптації - формування професійних намірів. У 14-16 років, у віці ранньої юності, оптант починають професійно самовизначатися. До 14 років у дівчат і юнаків вже сформовані різнобічні знання про світ професій, є уявлення про бажану професію. Потрібен конкретний професійно орієнтований план: продовжити навчання в загальноосвітній або професійній школі. Для когось все вирішено, хтось змушений вже професійно визначатися. На стадії оптації відбувається переоцінка навчальної діяльності: у залежності від професійних намірів змінюється і мотивація. Навчання в старших класах набуває професійно орієнтований характер, а в професійних навчальних закладах вона має чітко виражену навчально-професійну спрямованість. Є всі підстави вважати, що на стадії оптації відбувається зміна провідної діяльності з навчально-пізнавальної

на навчально-професійну. Тому можливий певний кризовий стан особистості на цьому етапі.

Кардинально змінюється соціальна ситуація розвитку. При цьому неминуче зіткнення бажаного майбутнього і реального сьогодення, яке набуває характеру кризи навчально-професійної орієнтації.

Старшокласники, які продовжили навчання у 10-11-х класах, чітко переживають цю кризу в 16-17 років, перед завершенням шкільної освіти. Ядром кризи є необхідність вибору способу отримання професійної освіти чи професійної підготовки. Слід підкреслити, що в цьому віці, як правило, вибирається варіант продовження навчання, орієнтованої на певне професійне поле, а не на конкретну професію. Переживання кризи, рефлексія своїх можливостей призводять до корекції професійних намірів. Вносяться також корективи в оформлення до цього віку «Я-концепцію».

2. На стадії професійної освіти багато учнів і студенти переживають розчарування в одержуваній професії. Виникає невдоволення окремими навчальними предметами, з'являються сумніви у правильності професійного вибору, падає інтерес до навчання. Спостерігається криза професійного вибору. Як правило, він чітко проявляється в першій і останній роки професійного навчання. За рідкісним винятком ця криза долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну. Посилюється з року в рік професійна спрямованість навчальних дисциплін, що знижує незадоволеність.

Таким чином, криза ревізії та корекції професійного вибору на даній стадії не доходить до критичної фази, коли неминучий конфлікт. Можна відзначити уповільнений характер цієї кризи. Але зміна соціальної ситуації розвитку та перебудова провідною навчально-пізнавальної діяльності у професійно орієнтовану дозволяють виділити її в самостійну нормативну кризу професійного становлення особистості.

3. Після завершення професійної освіти настає стадія професійної адаптації. Молоді фахівці приступають до самостійної трудової діяльності. Кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: новий різновіковий

колектив, інша ієрархічна система виробничих відносин, нові соціально-професійні цінності, інша соціальна роль і, звичайно, принципово новий вид провідної діяльності.

Вже при виборі професії молодий чоловік мав певне уявлення про майбутню роботу. У професійному навчальному закладі воно значно збагатилося. І ось настав час реального виконання професійних функцій. Перші тижні, місяці роботи викликають великі труднощі. Але вони не стають чинником виникнення кризових явищ. Основна причина психологічна, що є наслідком розбіжності реальної професійної життя зі сформованими уявленнями та очікуваннями. Невідповідність професійної діяльності очікуванням викликає кризу професійних експектацій.

Переживання цієї кризи виражається в незадоволеності організацією праці, його змістом, посадовими обов'язками, виробничими відносинами, умовами роботи та зарплатою.

Можливі два варіанти розв'язання кризи:

1. Конструктивний: активізація професійних зусиль щодо якнайшвидшої адаптації та придбання досвіду роботи;
2. Деструктивний: звільнення, зміна спеціальності; неадекватне, неякісне, непродуктивне виконання професійних функцій.

Наступна нормативна криза професійного становлення особистості виникає на завершальній стадії первинної професіоналізації, після 3-5 років роботи. До цього часу спеціаліст освоїв і продуктивно (продуктивно і якісно) виконує нормативно задовільну діяльність, визначив свій соціально-професійний статус в ієрархії виробничих відносин. Динаміка минулого досвіду, інерція професійного розвитку, потреба в самоствердженні викликають протест, незадоволення професійним життям. Свідомо чи несвідомо особистість починає відчувати потребу в подальшому професійному зростанні, в кар'єрі. За відсутності перспектив професійного зростання особистість відчуває дискомфорт, психічну напруженість, з'являються думки про можливе звільнення, зміни професії.

Криза професійного росту може тимчасово компенсуватися різного роду непрофесійними шляхами наприклад, дозвіллям, видами діяльності, побутовими турботами або ж кардинально вирішуватися шляхом відходу із професії. Але навряд чи такий дозвіл кризи можна вважати продуктивним.

Стабілізація ж всіх сторін професійного життя сприяє професійної стагнації особистості: упокорення і професійній апатії. Стагнація може тривати роками, іноді до відходу на пенсію.

5. Подальший професійний розвиток фахівця приводить його до вторинної професіоналізації. Особливістю цієї стадії є високоякісне і високопродуктивне виконання професійної діяльності. Способи її реалізації мають чітко виражений індивідуальний характер. Фахівець стає професіоналом. Йому притаманні соціально-професійна позиція, стійка професійна самооцінка. Кардинально перебудовуються соціально-професійні цінності і відносини, змінюються способи виконання діяльності, що свідчить про перехід фахівця на нову стадію професійного розвитку, так як ці зміни призводять до суттєвого перетворення та соціальної ситуації, і провідної діяльності, яка характеризується індивідуальним стилем та елементами творчості.

У багатьох випадках якісне і високопродуктивне виконання діяльності призводить до того, що особистість переростає свою професію. Посилюється незадоволеність собою, своїм професійним становищем. Сформоване до цього часу професійна самосвідомість підказує альтернативні сценарії подальшої кар'єри, і не обов'язково в рамках даної професії. Особистість відчуває потребу у самовизначенні і самоорганізації. Суперечності між бажаною кар'єрою і її реальними перспективами призводять до розвитку кризи професійної кар'єри. При цьому серйозної ревізії піддається «Я-концепція», вносяться корективи в усталені виробничі відносини. Можна констатувати: йде перебудова професійної ситуації розвитку.

Можливі сценарії виходу з кризи: звільнення, освоєння нової спеціальності в рамках тієї ж професії, перехід на більш високу посаду.

Одним із продуктивних варіантів зняття кризи є перехід на наступну стадію професійного становлення - стадію майстерності.

6. Стадія майстерності характеризується творчим та інноваційним рівнем виконання професійної діяльності. Рушійним чинником подальшого професійного розвитку особистості стає потреба в самореалізації, самоздійснення. Професійна самоактуалізація особистості призводить до незадоволення собою, оточуючими людьми.

7. Криза нереалізованих можливостей, або, точніше, криза соціально-професійної самоактуалізації, – це душевна смута, бунт проти себе. Продуктивний вихід з нього – новаторство, винахідництво, стрімка кар'єра, соціальна і професійна наднормативна активність. Деструктивні варіанти розв'язання кризи – звільнення, конфлікти, професійний цинізм, алкоголізм, створення нової сім'ї, депресія.

8. Наступний нормативний кризовий період професійного розвитку обумовлений відходом з професійного життя. Після досягнення певної вікової межі людина йде на пенсію.

Передпенсійний період. Для багатьох працівників набуває кризовий характер «це пов'язано з необхідністю засвоєння нової соціальної ролі і поведінки. Вихід на пенсію означає звуження соціально-професійного поля контактів, зниження фінансових можливостей. Гострота протікання кризи втрати професійної діяльності залежить від характеру трудової діяльності, сімейного стану і здоров'я. Для зняття кризових явищ виправдано було б проводити курси з підготовки до відходу на пенсію, тренінгу соціально-економічної взаємодопомоги, організовувати клуби дозвілля пенсіонерів.

9. Після виходу на пенсію починається соціально-психологічне старіння. Воно проявляється в ослабленні інтелектуальних процесів, підвищенні або зниженні емоційних переживань. Знижується темп психічної діяльності, з'являється настороженість до нововведень, до всього нового, спостерігається постійна заглибленість у минуле і орієнтація на минулий досвід. Відзначається також пристрасть до моралізування і засудження поведінки молоді, чітко

простежується протиставлення свого покоління поколінням, що йде на зміну. Ця незадоволеність сучасним життям обумовлена укороченням життєвої перспективи, аморфністю професійної ідентичності, соціальною ізоляцією і самотністю. Можна назвати цей неспокійний і тривожний стан душі кризою соціально-психологічної адекватності.

Крім нормативних криз професійне становлення супроводжується ненормативними, зумовленими життєвими обставинами. Такі події, як вимушене звільнення, перекваліфікація, зміна місця проживання, перерви в роботі, пов'язані з народженням дитини, втрата працездатності, викликають сильні емоційні переживання і часто набувають чітко виражений кризовий характер. Кризи професійного розвитку можуть також стати наслідком запровадження нової організації праці, нових технологій, атестації, тарифікації і т.п. [11, 190]

Які ж способи подолання кризи? Психологічні дослідження останніх років показують, що літні люди можуть активно протистояти наступу безпорадною старості. Л. Анциферова [37] зазначає, що умовою подолання кризи, що розвивається може стати визначення областей застосування накопиченого досвіду, в яких можна отримати підтвердження своєї корисності, потрібності. «Нові люди» похилого віку можуть освоювати і нові професії, не кажучи вже про вдосконалення у звичних сферах професійної діяльності. Літні люди можуть, нарешті, зайнятися узагальненням свого індивідуального досвіду у формі книги спогадів, любительськими видами декоративно-прикладних ремесел тощо. Головне – наситити життя активною діяльністю.

1.3. Специфіка професійного становлення майбутніх психологів

Професійне становлення майбутнього психолога – це складний і довготривалий процес, який починається ще до вступу до вищого навчального закладу. Складність оволодіння професією психолога полягає в тому, що крім

набуття знань, практичних вмінь та навичок студенту за час навчання необхідно здійснити величезну роботу зі становлення власної особистості. З моменту вибору професії провідним протиріччям професійного становлення стає ступінь відповідності між особистістю і професією.

Специфічні вимоги професії до особистості ускладнюють процес формування готовності до вибору професії. У цілому, успішність у навчально-професійній діяльності буде визначатися успішністю розвитку особистості та сформованістю готовності до вибору професії психолога.

Науковий аналіз проблеми формування готовності майбутніх психологів до професії передбачає визначення низки умов, які дадуть змогу ефективно побудувати процес формування вказаної готовності.

Психолого-педагогічні аспекти визначення поняття «умови»:

- це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених задач (А. Найн);

- сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених обставин процесу діяльності (С. Ожегов);

- єдність об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища (Н. Яковлева);

- вираження відносини предмета до явищ, що оточують його, без яких він існувати не може (І. Фролов);

- ставлення предмета до явищ, що його оточують, і без яких його існування неможливе (Ю. Загородній);

- правила, що забезпечують оптимальну діяльність (С. Борукова);

- категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети (О. Пехота);

- як підсумок цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів, змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення дидактичних цілей (В. Андреев);

- взаємозв'язана сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечують високу результативність навчального процесу і відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності (В. Манько);

- сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин (об'єктивних заходів) освітнього процесу, від реалізації яких залежить досягнення поставлених дидактичних цілей (М. Малькова) [35].

Отже, провідну роль в професійному становленні займають педагогічні та психологічні умови.

Педагогічні умови – це структурна оболонка педагогічних технологій чи педагогічних моделей; завдяки педагогічним умовам реалізуються компоненти технології. Отже, педагогічні умови повинні віддзеркалювати структуру готовності майбутніх професіоналів і вміщувати передбачені технологією формування готовності компоненти моделі або технології.

Реалізація педагогічних умов має на меті: забезпечення організаційно-педагогічного й психолого-педагогічного супроводу професійної підготовки майбутніх психологів; вдосконалення системи професійної підготовки педагогічних кадрів для роботи; визначення форм і методів інформаційної підтримки процесу формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в реальних умовах.

Специфіка педагогічних умов детермінована не лише сутністю і змістом професійної підготовки, але й особливостями профілізації сучасної школи, що в свою чергу потребує нових підходів при підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації кадрів. Завдання полягає в тому, щоб: більш точно визначитись у потребах кадрів для навчання з урахуванням особливостей кожної людини; формувати соціально значущі якості особистості у випускників закладів освіти; спрогнозувати ефективність запровадження різних моделей профільного навчання; визначити ефективність організаційно-методичних структур профільного навчання.

Аналізуючи досліджувану проблему, виділяємо такі педагогічні умови,

що дозволять ефективно здійснити формування готовності майбутніх психологів:

- структурно-змістове забезпечення процесу формування професійного становлення;
- науково-методичне й матеріально-технічне забезпечення процесу формування професійного становлення;
- інформаційно-психологічне забезпечення;
- системний моніторинг і контроль процесу формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності. [8, 28]

Науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення як педагогічна умова формування готовності майбутніх професіоналів до діяльності в умовах профільного навчання передбачає: створення нових навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій і методичних розробок для професійної підготовки, розроблених з урахуванням майбутньої діяльності; така методична література повинна містити змістовий компонент, що спрямовується на отримання студентами знань, умінь і навичок, передбачених першою педагогічною умовою; актуалізація наявного навчально-методичного забезпечення професійної підготовки з урахуванням можливої майбутньої діяльності в умовах профільного навчання; наявність педагогічних кадрів вищої кваліфікації у ЗВО, наділених необхідними знаннями з теорії, методики й практики профільного навчання; наявність необхідного матеріально-технічного забезпечення процесу професійної підготовки майбутніх професіоналів до профільного навчання старшокласників (шкільні підручники, необхідна інформаційна база, банки програм варіативних, елективних та профільних навчальних курсів, новітні інформаційні технології тощо).

Важливою педагогічною умовою, що сприяє забезпеченню ефективності розвитку професійно-особистісних рис у майбутніх психологів є ідея етапності педагогічного процесу. Навчальні завдання ускладнюються поетапно з урахуванням того, що завдання з перспективної зони розвитку поступово переходять до завдань ближньої зони шляхом збагачення зони актуального

розвитку, опанування новими знаннями, вміннями та навичками. Одна з важливих умов для різнобічної підготовки психолога до майбутньої професійної діяльності може забезпечити дотримання конкретних вимог до змісту освіти психологів.

Н. Берегова [18, 108] до таких вимог відносяться наступні:

- чітке розмежування психологічної освіти на теоретично-експериментальну і практичну;
- зміст освіти психолога має складатися з таких рівнів: загальнотеоретичні основи психології; теоретико-методичні основи конкретного напрямку практичної психології;
- спеціалізація у конкретному виді практичної психології, що фактично дорівнює певній сумі практичних навичок, умінь, володіння конкретними технологіями професійної діяльності;
- загальнокультурна й мовна підготовки, використання життєвого досвіду психолога (особливо автор підкреслює значущість психологічного осмислення етнічних особливостей регіону та вивчення релігії як духовної практики населення);
- центральним об'єктом зусиль практичної психології повинна стати, життєва ситуація людини в єдності й взаємодії таких трьох основних компонентів: наявність зовнішніх обставин, психічних особливостей, здібностей індивіда, засобів і форм взаємодії перших двох складових;
- зміст навчання має передбачати формування особистості психолога, оскільки оволодіння практичною психологією не може бути зведене до засвоєння інформації та вироблення навичок, а й має водночас змінювати внутрішні психічні структури суб'єкта навчання.

Також однією з важливих є педагогічна умова – варіативність введення організаційних форм діяльності в процес навчання. Ця педагогічна умова пов'язана з використанням індивідуально-диференційованого підходу щодо організації діяльності студентів на лекціях, в практикумі. Вона передбачає використання в педагогічному процесі як індивідуальних, так і колективних та

дрібногрупових форм навчання, що дає змогу розширювати можливості навчального процесу. Зрозуміло, що така варіативність повинна реалізуватися з урахуванням стану сформованості комплексу професійно-особистісних рис студентів.

Також важливою є наступна умова – актуалізація набутих теоретичних знань у практиці майбутнього професіонала. Відомо, що в багатьох випадках є певний розрив між наявністю теоретичних знань та їх використанням на практиці. Тому важливо поєднувати ці компоненти.

Остання педагогічна умова – педагогічна взаємодія на основі діалогізації. У сучасній психолого-педагогічній науці визначено, що результативність навчально-виховного процесу залежить від характеру організації взаємодії між його суб'єктами. Суб'єкт-суб'єктні взаємини реалізуються, насамперед, у діалозі. Діалог, як вирішальна умова сумісної творчої діяльності, стає характерною ознакою нової педагогічної парадигми. Діалогізація – ефективний шлях до постійного отримання зворотного зв'язку, найдинамічніший спосіб одержання нової інформації, що в цілому веде до взаєморозуміння викладача і студента.

Слід також враховувати психологічну сторону в умовах професійного становлення майбутніх психологів. Інформаційно-психологічне забезпечення процесу формування готовності майбутніх професіоналів передбачає:

- створення позитивної мотивації до діяльності;
- формування психологічної готовності до гнучкості й варіативності навчального процесу залежно від рівня його профілізації (профільні класи, варіативні курси, елективні курси, профільна школа тощо);
- інформаційне забезпечення процесу засвоєння знань, умінь і навичок професійної діяльності;
- розробка портфоліо майбутнього під час навчання у закладі вищої освіти тощо.

А. Осипова виділяє три компоненти професійної готовності психолога:
 1. теоретичний (знання теоретичних основ); 2. практичний (володіння

конкретними методами і методиками); 3. особистісна готовність (психоаналітичне доопрацювання власних проблем). Врахування цих компонентів в підготовці фахівців дозволить, на її думку, запобігти непрофесіоналізму, професійної деформації особистості (наприклад, «синдрому згорання»), а також забезпечить особистісний розвиток [5, 19].

Якісна система підготовки майбутніх психологів повинна включати як професійний, так і особистісний елементи. Всі ці елементи є взаємообумовленими та взаємопов'язаними, і замикаються в єдину проблематику професійно-особистісного проектування та становлення функціональної особистості психолога. У сучасній психологічній літературі акцентується увага на тому, що для успішної діяльності психолога суттєвим є розуміння того, що його власний психологічний ресурс і можливості не є необмеженими, що об'єктивно існують особистісні обмеження, бар'єри, блокатори, які заважають професійній діяльності.

Важлива умова ефективної професіоналізації – підготовка фахівця з творчим мисленням, активного суб'єкта професійної діяльності, з важливими професійно значущими якостями і прагненням до самореалізації.

Отже, навчання, професійні знання та навички, загальні та спеціальні здібності, соціально важливі і професійно важливі якості складають професіональний потенціал розвитку спеціаліста. Реалізація потенціалу залежить від багатьох факторів: біологічної організації людини, соціальної ситуації, характеру професійної діяльності, активності особистості, її потреби в саморозвитку та самоактуалізації.

1.4. Професійно важливі якості психолога

Професійне становлення майбутнього професіонала досить складний і тривалий процес. Професійні уміння визначають успішність практичної діяльності психолога, його здатність застосовувати психологічні знання для

виконання своїх обов'язків: конкретні дії, прийоми, психологічні «техніки».

Як свідчить практика, система професійної підготовки психологів, що діє нині, характеризується наявністю суперечностей, основними з яких є суперечності між абстрактним характером предмета навчальної діяльності та реальним предметом майбутньої професійної діяльності; між роздрібненістю знань із багатьох навчальних дисциплін і необхідністю системного використання в майбутній практичній діяльності; виконавчою позицією студентів у навчанні та ініціативною позицією фахівців у практичній діяльності.

Вітчизняний досвід підготовки психологів свідчить, що існуюча традиційна система навчання не забезпечує повною мірою формування професіонала – психолога, здатного на високому рівні виконувати свої професійні обов'язки. Рівень опанування майбутніми психологами обраною спеціальністю низький. Не кожний спеціаліст, маючи фахову освіту, здатний виконувати функції психолога, а тим більше надавати психологічну допомогу клієнтам. Очевидним є той факт, що рівень професіоналізму залежить не тільки від знань, умінь, навичок та стажу роботи, але й від особистості психолога, наявності окремих рис особистості та особливостей інтелекту [23, 59].

Зважаючи на специфіку професії психологів, їхня підготовка повинна включати два аспекти: професійний та особистісний, які настільки взаємопов'язані та доповнюють один одного.

Готовність до майбутньої професії, як інтегральна властивість особистості може бути представлена як єдність трьох взаємопов'язаних компонентів: мотиваційна, професійна та емоційно-вольова готовності. Критерієм сформованості такої готовності особистості до професійної діяльності є здатність студента використовувати знання, навички й уміння, отримані у ЗВО, на практиці, в умовах сучасної життєдіяльності.

Багато дослідників вважають, що факторну роль в становленні навчально-професійної діяльності студентів вузу грають:

- Внутрішні умови, які інтегруються в сфері потреб особистості, а також відносини, що визначають предметну диференціацію потреб;

- зовнішні умови, що обумовлюють предметне поле потреб і мотивів;
- особливості використання та відображення в свідомості суб'єктів регулятивних компонентів навчально-професійної діяльності;
- системоутворюючим чинником становлення навчально-професійної діяльності є мотив, який представляє собою специфічну трансформацію соціальної ситуації розвитку студентів у провідну діяльність у процесі навчання у вузі.

Мотив розглядається як системоутворюючий фактор становлення навчально-професійної діяльності, тому що містить пояснювальні підстави протиріч професійного становлення в умовах вітчизняного вузу. Його змістовне наповнення і динаміка характеризуються зниженням диференційованості (індиферентність до освітнього процесу), наростанням емоційної напруженості (фрустрація, депресія) дифузією предметності, спрямованістю на зовнішні вимоги та зовнішньо-значимі результати.

У структурі мотивації навчання студентів вагоме місце мають посідати мотиви розвитку, професійного вдосконалення особистості. Розвитку цих важливих мотивів діяльності не сприяють також і завдання, які ставлять перед студентами на період практики.

Серед великої кількості професійно значущих якостей у процесі підготовки майбутніх практичних психологів у вищих навчальних закладах перевага має бути надана, в першу чергу, системі професійно необхідних якостей [4, 37]. Так, майбутній професіонал має бути компетентним на високому рівні у всіх сферах застосування психоконсультації: шкільне консультації, консультації студентів у системі вищої освіти, консультації при зловживанні психоактивними речовинами, реабілітаційне консультації, консультації в області психічного здоров'я, консультації в області соматичного здоров'я та загального оздоровлення, професійне та управлінське консультації, сімейне консультації. Крім цього, спеціаліст має досконало володіти всіма сферами діяльності практичного психолога взагалі та має вміти використовувати у своїй діяльності індивідуальний підхід до кожного клієнта.

Таким чином, майбутні психологи-практики ще в стінах вищого навчального закладу повинні вивчати практичний передовий досвід консультативного процесу, формувати свою професійну майстерність та здійснювати роботу щодо самовдосконалення (І. Зязюн, В. Рибалка, І. Цушко). Підготовку психолога-практика сучасні дослідники розглядають через розвиток у майбутніх фахівців професійного мислення (С. Максименко, В. Панок), соціальної активності (О. Бондаренко, М. Гуліна), професійної креативності (В. Моляко), професійної компетентності (І. Зязюн, В. Панок, В. Рибалка), критичності мислення, здібностей до прогнозування, імпровізації, інноваційності (Л. Карамушка, С. Максименко), формування творчого потенціалу особистості майбутнього практика (Ж. Вірна, І. Іщук, О. Кирич, В. Рибалка), формування пізнавальної активності (Т. Алексеєнко), розвиток загальної та психологічної культури (В.Рибалка) як підготовку до науково-дослідницької діяльності (П. Горностай, М. Гуліна, Л. Карамушка, С. Максименко). [19, 45]

Майбутній психолог – це людина індивідуально-творчого стилю життя, який властивий особистостям з виразними особистісними характеристиками, адекватною, іноді навіть високою самооцінкою, людям цілеспрямованим, з розвинутими і різноманітними потребами й інтересами, що здатні приймати нетривіальні рішення, добре адаптуються в новому середовищі, не втрачаючи своєї самотності.

Необхідно зазначити, що успішність створення терапевтичного клімату обумовлена особистісними якостями спеціаліста, які потрібно розвивати під час професійної підготовки у вищій школі, і його ставлення до видів психологічної допомоги. Тобто, особистісно-професійні утворення майбутнього спеціаліста є основою особистісного стилю діяльності щодо надання ефективної психологічної допомоги на сьогоднішній день становлення нашого суспільства. Умовно можна назвати цей стиль діяльності – конструктивний особистісно-творчий стиль діяльності спеціаліста, який є основою професійної культури психолога.

Отже, ефективність надання психологічної допомоги залежить від конструктивного особистісного стилю діяльності, який, у свою чергу, формується на основі розвитку особистісних та професійних рис майбутнього психолога-практика. Особистісний стиль діяльності психолога можна вважати успішним щодо надання психологічної допомоги особистості, якщо психолог як особистість володіє: мотивацією досягнення успіху; позитивним уявленням про образ «Я»; когнітивною позицією по відношенню до успіху (неуспіху) [5, 5].

В професійному становленні психолога процеси цілеспрямованого формування особистості (і в першу чергу, самоформування) займають центральне місце. Мотивація на вироблення у себе певних якостей залежить, у свою чергу, від таких особистісних структур, як самооцінка, уявлення про себе реального (Я – реальний) та ідеальний образ самого себе (Я – ідеал). Вони інтегровані в поняття Я – концепція. Проаналізувавши існуючий у різних авторів розуміння Я – концепції (У. Джемс, К. Роджерс, М. Розенберг, В. Столін і т.д.), як робоче визначення доцільно вибрати наступне: «Я – концепція» – це відносно стійка, більш-менш усвідомлена, переживається як неповторна сукупність всіх уявлень людини про себе, сполучена з його оцінкою і сформована на основі послідовного поводження з ним оточуючих». [19, 30]

Найважливіша якість діяльності психолога – професійна компетентність, або професіоналізм, що включає в себе:

- професійні знання, вміння, навички, здібності;
- діапазон професійних можливостей;
- досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності;
- творчий характер діяльності;
- активний пошук новаторських підходів та інноваційних технологій;
- особиста ініціатива та професійна комунікабельність.

Психолог повинен бути різнобічно підготовленим фахівцем. Тому його професійна ерудиція включають в себе не тільки знання в галузі психології, але і певну сукупність знань у галузі філософії, історії, культурології, педагогіки,

економіки, соціології, політології, права, філології, фізичної культури, математики та інформатики, в області концепцій сучасного природознавства.

Професійні вміння визначають успішність практичної діяльності психолога, його здатність застосовувати психологічні знання до виконання своїх обов'язків: конкретні дії, прийоми, психологічні «техніки».

Професійні навички – це вміння легко і впевнено виконуються професійні дії, які дозволяють психологу ефективно виконувати роботу. Чим більше досвід, чим більше професійних навичок набуває фахівець.

Дані вимоги як мінімум необхідні для професійної діяльності психолога. Випускник вищого навчального закладу за спеціальністю «психологія» повинен задовольняти цим вимогам. Крім цього для успішної роботи психолог повинен постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності, брати участь в курсах підвищення кваліфікації, спеціалізованих семінарах з окремих проблем психології. Самоаналіз досвіду роботи і самовдосконалення професійних умінь допомагають психолога досягати більш високих результатів у своїй діяльності.

У сфері наукової психології та педагогічної діяльності професійна кваліфікація відбивається в системі вчених ступенів (кандидат і доктор психологічних наук) та вчених звань (доцент і професор).

Для успішної роботи в сфері наукової психології необхідні відповідні здібності. К. Рамуль вважає необхідним і важливим для кожного вченого такі якості: спонтанна допитливість, здатність тривалий час займатися вирішенням все тієї ж проблеми, порівняно висока ступінь наукової обдарованості, яка передбачає розвиток пам'яті, творчого мислення, фантазії і спостережливості. Однак, на його думку, «для вченого-психолога не є необхідним або дуже важливим володіння якою-небудь особливістю, крім тих здібностей, які необхідні або дуже важливі для кожного вченого взагалі ...» [5, 103].

Професійне зростання практичного психолога оцінюється в кваліфікаційних категоріях, які йому присвоюються експертними комісіями. У сфері практичної психології система оцінки рівня професійної кваліфікації включає в себе 1, 2 і 3 кваліфікаційні категорії, які присвоюються в залежності

від досвіду роботи, якості володіння професійними вміннями.

Нормативний правовий статус психолога визначається відповідними міністерствами і відомствами, уповноваженими вирішувати це питання.

Професійне і особистісне в діяльності психолога дуже часто бувають тісно пов'язані. Важко бути в особистісному плані одним, а в професійній діяльності абсолютно іншим. Тому особистісні якості становлять важливий фундамент професійної успішності психолога.

Важко знайти особистісні якості, однаково важливі для таких різних сфер діяльності психолога як наукова психологія, практична психологія, викладання психології. Кожна з них пред'являє до особистості психолога цілий ряд специфічних вимог.

Як вважає К. Рамуль [12, 93], для кожного вченого, в тому числі і психолога необхідні такі риси особистості:

- 1) ентузіазм по відношенню до роботи та її завданням;
- 2) старанність – здібності та нахили до тривалого і посидючим праці;
- 3) дисциплінованість;
- 4) здатність до критики і самокритики;
- 5) неупередженість;
- 6) уміння ладити з людьми.

Важливими моральними якостями психолога безумовно вважаються доброзичливість, шанобливе ставлення до людей, чуйність, альтруїстичний, гуманність, інтелігентність.

Велике знання для практичного психолога мають комунікативні якості його особистості: вміння розуміти інших людей і психологічно коректно впливати на них. Психолог повинен вміти працювати з людьми, розбиратися в характерах, володіти не тільки психологічними знаннями, а й психологічної інтуїцією.

Комунікативними якостями психолога, важливими для його професійної діяльності, можна вважати привабливість, товариськість, тактовність, ввічливість, уміння слухати і зрозуміти іншу людини. У цілому комплекс цих

якостей часто називають «талантом спілкування».

Загальне ставлення до життя і діяльності проявляється в таких значущих для психолога особистісних якостях як відповідальність, організованість, оптимізм, відкритість, допитливість, спостережливість, самостійність суджень, креативність, гнучкість поведінки, здатність до рефлексії своїх переживань.

Для психолога важливими є такі емоційні прояви особистості як невимушеність, природність і щирість у спілкуванні, стійкість до стресу, емоційна стабільність, здатність до співпереживання.

До необхідних вольових якостей психолога відносяться наполегливість, терплячість, самообладання.

До необхідних особистісних властивостей практичного психолога відносять здатність до емпатії (співпереживання), вміння зрозуміти стан клієнта. Не менш важливо й уміння зберігати деяку дистанцію. При недотриманні цієї психогігієнічної правила у психолога може виникнути синдром згоряння та комунікативної перевантаження.

Потрібна якість практичного психолога - впевненість у поведінці з клієнтом. В іншому випадку він не заслужить довіри клієнта.

У той же час важливим виявляється відсутність надмірної самовпевненості та віри в непогрішність своїх психологічних висновків. Нетактовність психолога проявляється в його схильності приписувати своїй професії сверхзначимість і винятковість. Демонстративність поведінки і самолюбівання психолога відштовхує клієнта.

Професійному психологу важливо мати адекватну самооцінку, розуміти індивідуальні особливості своєї особистості, свої здібності, сильні і слабкі сторони характеру. При цьому корисно знати способи компенсації власних особистісних недоліків.

У професійній діяльності психолог не може бути успішним в усьому. Не всі методи і прийоми роботи виходять однаково добре. Не до всіх видів діяльності проявляється інтерес і схильність. Тому психологу важливо формувати індивідуальний стиль професійної діяльності з урахуванням своїх

індивідуальних особистісних особливостей.

Узагальнюючи численні дослідження професійно важливих особистісних рис психолога (А. Косевська, С. Кратохвіл, М. Ліберман, К. Роджерс, І. Ялом та ін.), можна виділити наступні риси, бажані для професіонала:

1. Концентрація на клієнті, бажання і здатність йому допомогти;
2. Відкритість до відмінних від власних поглядів і суджень, гнучкість і терпимість;
3. Емпатійність, сприйнятливість, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту;
4. Аутентичність поведінки, тобто здатність пред'являти справжні емоції та переживання;
5. Ентузіазм та оптимізм, віра в здатності оточуючих до змін і розвитку;
6. Врівноваженість, терпимість до фрустрації і невизначеності, високий рівень саморегуляції;
7. Впевненість у собі, позитивне відношення до себе, адекватна самооцінка, усвідомлення власних конфліктних областей, потреб, мотивів;
8. Багата уява, інтуїція;
9. Високий рівень інтелекту.

Р. Кочюнас пропонує наступну модель особистості ефективного психолога:

1. Аутентичність як найважливіша фундаментальна якість особистості психолога і екзистенціальна цінність;
2. Відкритість власного досвіду як щирість у сприйнятті власних почуттів;
3. Розвиток самопізнання.

Відповідь на запитання, як можна допомогти іншому, криється в самооцінці психолога, його адекватного ставленням до власних здібностей і взагалі до життя;

4. Сила особистості та ідентичність. Постійно піддавати перевірці себе і свої життєві цінності;

5. Толерантність до невизначеності. Оскільки однією з передумов успішного тренінгу є «прощання» людини зі звичним, відомими із власного досвіду і перехід на «незнайому територію», консультанту абсолютно необхідно мати впевненість у собі в ситуаціях невизначеності;

6. Прийняття особистої відповідальності. Оскільки багато ситуації виникають під контролем психолога, він повинен нести відповідальність за свої дії в цих ситуаціях;

7. Почуття гумору. Психолог не може бути успішним без почуття гумору, тобто здібності відбудовуватися від ситуації і сприймати її з іронією;

8. Уникнення ярликів. Психолог зобов'язаний оцінювати людей, їх почуття і погляди, своєрідні риси особистості, але робити це без наклеювання ярликів;

9. Постановка реалістичних цілей. Згідно із законом прагнення до успіху та уникнення невдач, ми не ставимо реалістичні цілі. Потрібно розуміти межі своїх можливостей;

10. Здатність до співпереживання. Ефективний психолог – це перш за все той, хто може стати на позицію іншого. [13, 67]

Перераховані вище характеристики відображають думки авторитетних учених і практиків про те, якими властивостями повинен володіти професійний психолог. Але проблема постає і в методі виділення «профілю особистісних та професійних якостей фахівця», який буде відповідати характеристикам майбутньої професійної діяльності. Традиційно при проведенні емпіричних досліджень виділяють найбільш виражені за різними шкалами і параметрами особистісні якості успішно працюючих в різних сферах фахівців і, таким чином, визначають «особистісний профіль фахівця». Але деякі важливі якості неможливо виміряти та зафіксувати – наприклад, моральні якості, відповідальність, здібність до творчості, гуманізм.

А. Макарова підкреслює необхідність розрізняти модель уже підготовленого (або вже працюючого) спеціаліста та модель підготовки спеціаліста. При цьому модель готового спеціаліста включає модель діяльності

спеціаліста та модель особистості спеціаліста (наприклад, модель особистості психолога-практика, розроблена Н. Пов'якель та Н. Чепелевою [52, 35]).

У нашій роботі ми дотримуємося тези про те, що існують певні професійно значущі якості особистості, які зумовлюють успішність професійної діяльності майбутнього психолога. Так, у період навчання у вищому навчальному закладі основою розвитку таких якостей виступає зміст професійної освіти, особливості форм та методів навчання, система спеціально організованих практик тощо. Але навіть за умови початкової заданості певних особистісних характеристик (на рівні спадковості, навчання та виховання), більшість важливих для професійної успішності якостей підлягає формуванню, розвитку та корекції за допомогою здійснення цілеспрямованих заходів, програм, врахування індивідуально-психологічних властивостей особистості тощо.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

2.1. Організація та методичне забезпечення експериментального дослідження

Існує ряд психолого-педагогічних умов, реалізація яких необхідна для успішного професійного становлення психолога. Серед них теоретичний компонент (знання теоретичних основ через навчальний процес), практичний компонент (володіння певними навиками, здібностями та конкретними методами роботи) та особистісна готовність. Врахування цих компонентів в підготовці фахівців дозволить, , запобігти непрофесіоналізму, професійної деформації особистості (наприклад, «синдрому згорання»), а також забезпечить особистісний розвиток.

Навчальна практика входить до практичного компоненту. Вона є обов'язковою та необхідною складовою навчально-виховного процесу. Навчальна практика передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, посилення практичної та професійно-орієнтованої спрямованості навчально-виховного процесу. Вона займає вагоме місце в професійному становленні, адже в її процесі формуються професійно важливі якості майбутнього професіонала.

Якісна система підготовки майбутніх психологів повинна включати як професійний, так і особистісний елементи. Всі ці елементи є взаємообумовленими та взаємопов'язаними, і замикаються в єдину проблематику професійно-особистісного проектування та становлення функціональної особистості психолога.

Для того, щоб вивчити вплив психолого-педагогічних умов на професійне становлення майбутніх психологів ми вивчаємо сформованість професійно

важливих якостей майбутніх психологів на різних етапах навчання. Адже сформованість професійно важливих якостей визначає на скільки студент стане професіоналом. Тобто, чим більш сформовані професійно важливі якості майбутнього психолога, тим кращим професіоналом він стане.

В ході навчально-виховної діяльності студенти 5 курсу повинні демонструвати високий рівень розвитку професійно важливих якостей. Тому за період навчання необхідно їх сформувати.

Для майбутніх психологів існує ряд професійний та особистісно важливих якостей, необхідних для досягнення професіоналізму та успіхів у своїй діяльності. Про них йшла мова в попередньому підрозділі. Серед них особливе місце займає мотивація та рівень емпатії. Ці якості повинні бути на достатньо високому рівні, аби досягти успішності в майбутній професії психолога.

Мотивація (від lat. «Movere») – спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, керуючий поведінкою людини, який визначає його спрямованість, організованість, активність і стійкість; здатність людини діяльно задовольняти свої потреби [19, 186].

При розгляді мотивації слід зосередитися на факторах, які змушують людину діяти і підсилюють його дії. Основні з них: потреби, інтереси, мотиви і стимули. Саме мотивація визначає ставлення до професії, готовність до її оволодіння.

Серед особистісних якостей, які необхідні для професійного становлення майбутнього психолога є емпатія – властивість, яку виділяють всі дослідники та психологи. Емпатія (від грецьк. Empatheia – співпереживання) – індивідуально-психологічна властивість людини, характеризує її здатність до співпереживання, співчуття, розуміння емоційного стану інших людей. Співпереживання – це прийняття почуттів, які відчуває інша людина так, як якщо б вони були нашими власними. Здатність до емпатії частково є соціально обумовленою рисою характеру, а частково - генетично зумовленою особливістю темпераменту [19, 289].

Діагностика цих якостей дуже важлива при професійній підготовці всіх тих, хто безпосередньо працює з людьми. Тому в емпіричному дослідженні були взяті ці два явища – мотивація та емпатія, як важливі якості для професійного становлення майбутнього психолога.

Тому саме ці два параметри ми будемо досліджувати, щоб засвідчити ефективність реалізації психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів.

В основу роботи було покладено припущення: професійне становлення майбутніх психологів у закладі вищої освіти відбуватиметься ефективно, якщо реалізуються такі психолого-педагогічні умови:

- наявність психолого–педагогічного супроводу та психологічної підтримки суб’єкта професійного становлення;
- сформованість професійно важливих якостей та особистісних характеристик;
- чітке розмежування психологічної освіти на теоретично-експериментальну і практичну;
- спеціалізація у конкретному виді практичної психології, що фактично дорівнює певній сумі практичних навичок, умінь, володіння конкретними технологіями професійної діяльності;
- створення позитивної мотивації до діяльності;
- формування психологічної готовності до гнучкості й варіативності навчального процесу;
- інформаційне забезпечення процесу засвоєння знань, умінь і навичок професійної діяльності;
- розробка портфоліо майбутнього під час навчання у закладі вищої освіти.

У цьому дослідженні використовувалися такі методики:

1. Методика вивчення мотивації навчання у вузі (Т. Ільїна).

При створенні даної методики автор використовувала ряд інших відомих методик. У ній є три шкали: «Придбання знань» (прагнення до отримання

знань, допитливість); «Оволодіння професією» (прагнення оволодіти професійними знаннями та сформувати професійно важливі якості); «Отримання диплому» (прагнення придбати диплом при формальному засвоєнні знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів при здачі іспитів і заліків). В опитувальнику, для маскуванню, автор методики включила низку фонових тверджень, які в подальшому не обробляються. Ця методика дає змогу визначити адекватний вибір студентів професії та задоволеність нею.

2. Методика для діагностики навчальної мотивації студентів (А. Реан і В. Якунін, модифікація Н. Бадмаєва).

Методика розроблена на основі опитувальника А Реана і В. Якуніна. До 16 твердженнями вищеназваного опитувальника додані твердження, що характеризують мотиви учіння, виділені В. Леонтьєвим, а також твердження, що характеризують мотиви учіння, отримані Н. Бадмаєвою в результаті опитування студентів і школярів. Це комунікативні, професійні, навчально-пізнавальні, широкі соціальні мотиви, а також мотиви творчої самореалізації, уникнення невдачі і престижу.

3. Діагностика емпатії (за А. Меграбян і Н. Епштейном).

Для дослідження емпатії використовується методика «Шкала емоційного відгуку» (Balanced Emotional Empathy Scale – BEES). Цей опитувальник був розроблений А. Меграбяном і модифікований Н. Епштейном. З точки зору А. Меграбяна, емоційна емпатія – це здатність співпереживати іншій людині, відчувати те, що відчуває інший, переживати ті ж емоційні стани, ідентифікувати себе з ним. Як показали дослідження, емоційна емпатія пов'язана із загальним станом здоров'я людини, його соціальної адаптованістю і відображає рівень розвитку навичок взаємодії з людьми.

Методика дозволяє проаналізувати загальні емпатичні тенденції випробуваного, такі її параметри, як рівень вираженості здатності до емоційного відгуку на переживання іншого і ступінь відповідності/невідповідності знака переживань об'єкта і суб'єкта емпатії. Об'єктами емпатії виступають соціальні ситуації і люди, яким випробуваний

міг співпереживати у повсякденному житті.

Вміння співпереживати іншим людям – цінна якість, проте при її гіпертрофірофії може формуватися емоційна залежність від інших людей, хвороблива вразливість, що ускладнює ефективну соціалізацію і навіть може призводити до різних психосоматичних захворювань.

4. Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко.

Ця методика дозволяє визначити наступні канали емпатії:

1. Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення людини на розуміння сутності будь-якого іншого людини, на його стан, проблеми і поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, відкриває шляхи емоційного та інтуїтивного відображення партнера.

2. Емоційний канал емпатії фіксується здатність емпатіруючого входити в емоційний резонанс з оточуючими - співпереживати, брати участь. Емоційна чуйність стає засобом входження в енергетичне поле партнера. Зрозуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати його поведінку і ефективно впливати можливо тільки у випадку, якщо відбулася енергетична підстроювання до партнера. Співучасть і співпереживання виконує роль сполучної ланки між людьми.

3. Інтуїтивний канал емпатії дозволяє людині передбачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються та узагальнюються різні відомості про партнерів.

4. Установки, які сприяють або перешкоджають емпатії.

5. Ефективність емпатії знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особистості, переконав себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих. Подібні умогляду різко обмежують діапазон емоційної чуйності та емпатичних сприйняття.

6. Проникаюча здатність в емпатії розцінюється як важливе комунікативне властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу

відкритості, довірливості, задушевності. Розслаблення партнера сприяє емпатії, а атмосфера напруженості, неприродності, підозрливості перешкоджає розкриттю та емпатичних розуміння.

7. Ідентифікація – важлива умова успішної емпатії. Це вміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, постановки себе на місце партнера. В основі ідентифікації легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Емпіричне досліджування проводилось на базі закладу вищої освіти у м. Дніпро.

В основу роботи було покладено наступне припущення, що професійне становлення майбутніх психологів у ЗВО відбуватиметься ефективно, якщо реалізуються певні психолого-педагогічні умови.

Тому в якості вибірки дослідження були взяті студенти, які навчаються на факультеті психології на денній і заочній формі навчання.

Перша група – студенти 1 курсу – 42 людини. З них 23 студенти – денної форми навчання, а 19 – заочної форми навчання. І з них 7 хлопців і 35 дівчат віком від 17 до 27 років і друга група – 5 курс – 39 осіб. З них 14 студентів – денної форми навчання та 25 заочної форми навчання. З них 4 юнаки і 35 дівчат віком від 21 до 35 років.

Передбачалося, що студенти 1-го курсу, тому що тільки починають навчання своєї спеціальності, мають більш низький рівень мотивації, тому що ще мало знають про свою майбутню діяльність, що їх чекає в дійсності. Також не всі студенти 1-го курсу можуть бути досить мотивовані, оскільки частина з них прийшли навчатися не для досягнення успіхів у діяльності і професії, а тільки лише для отримання диплома або за бажанням батьків, впливу інших людей і соціуму. І, на жаль, існує тенденція, що якийсь відсоток студентів залишає стіни університету ще до 3-го курсу.

А студенти 5 курсу, випускники ЗВО мають високу мотивацію, адже в них сформовані уявлення про майбутню професію, певні навички, яких вони набули на практиці, а деякі навіть вже працюють за майбутньою спеціальністю.

Стосовно рівня емпатії, то передбачалося, що можливо, багато студентів 1-го курсу мають генетично закладений досить високий рівень емпатії, але вони не знають про цей феномен в принципі. А в ході навчання, студенти розвивають свої знання та навички з майбутньої професії, тому до 5-го курсу рівень емпатії зростає, навіть якщо генетично він міг бути і низьким.

2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження

Після проведення вище перелічених методик (методика вивчення мотивації навчання у вузі Т. Ільїної, методика для діагностики навчальної мотивації студентів А. Реан і В. Якунін по модифікації Н. Банмаевой, методика «Шкала емоційного відгуку» А Меграбяна і Н. Епштейна і методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко) були отримані наступні результати:

1. Методика вивчення мотивації навчання у вузі Т. Ільїної містила 3 шкали. (Рис. 2.1.)

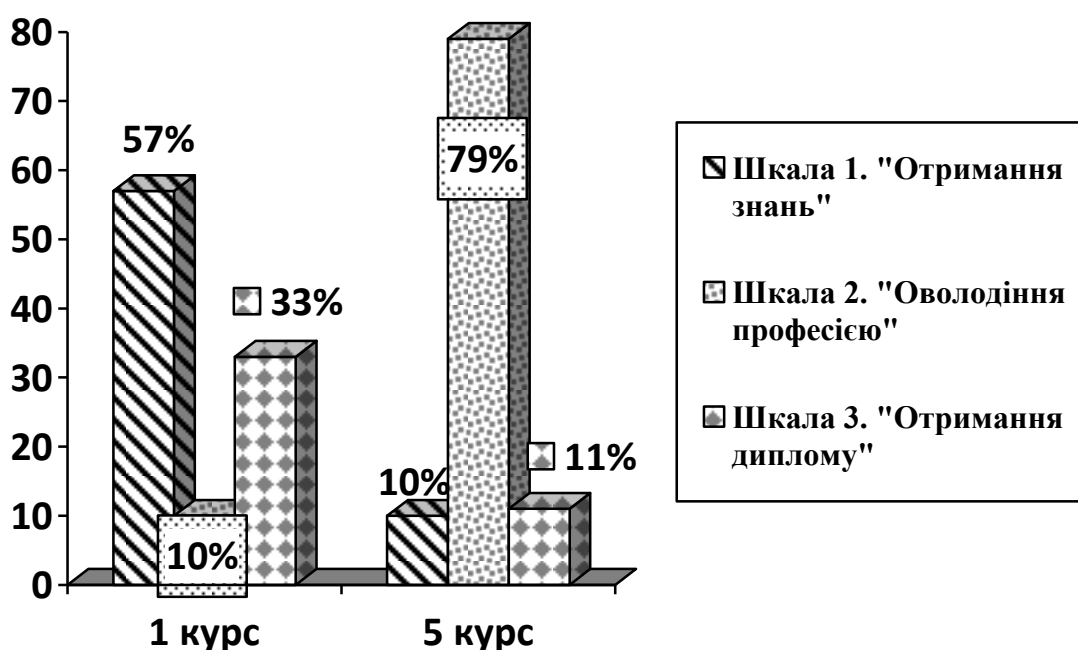

Рис. 2.1. Дослідження мотивації навчання (1 та 5 курс)

У 57% студентів 1-го курсу домінує Шкала 1 - «Отримання знань».

У 10 % студентів 1-го курсу домінує Шкала 2 – «Оволодіння професією».

У 33% студентів 1-го курсу домінує Шкала 3 – «Отримання диплому» .

За цим ж шкалами у студентів 5 курсу інші результати:

Домінування Шкали 1 – «Отримання знань» у 10 % студентів.

Домінування Шкали 2 – «Оволодіння професією» у 79 % студентів.

Домінування Шкали 3 – «Отримання диплому» у 11% студентів.

Отже, у групи 1 курсу найвищий відсоток щодо Шкали 1 – «Отримання знань» – 57 %, а найнижче значення щодо Шкали 2 – «Оволодіння професією» – 10 %. Ці показники говорять про те, що для студентів 1-го курсу на початковому етапі навчання пріоритетним є накопичення знань щодо майбутньої професії, а отримання диплому менш важливий компонент. Проте це пов'язано з тим, що отримання диплому більш далека мета.

У групи досліджуваних 5 курсу найвищий показник щодо Шкали 2 – «Оволодіння професією» – 79 %, а найнижчий щодо Шкали 1 – «Отримання знань» – 10 %. Ці результати говорять про важливість для студентів 5 курсу оволодінням професією на кінцевому етапі навчально-виховного процесу, при цьому отримання знань та отримання диплому вже відіграє другорядну роль.

Для професійного становлення майбутньому психологу важливо, щоб кожна зі шкал мотивації була на досить високому рівні, особливо Шкала 1 – «Отримання знань» та Шкала 2 – «Оволодіння професією». А за цими шкалами мотивація вища у студентів 5 курсу.

2. Методика для діагностики навчальної мотивації студентів А. Реан та В. Якунін по модифікації Н. Банмаевой містила 7 шкал (Рис. 2.2.).

Шкала 1. Комунікативні мотиви домінують у 5 % студентів 1 курсу.

Шкала 2. Мотиви уникнення домінують у 2% студентів 1 курсу.

Шкала 3. Мотиви престижу домінують у 21% студентів 1 курсу.

Шкала 4. Професійні мотиви домінують у 10 % студентів 1 курсу.

Шкала 5. Мотиви творчої самореалізації домінують у 3 % студентів 1

курсу.

Шкала 6. Навчально-пізнавальні мотиви домінують у 6% студентів 1 курсу.

Шкала 7. Соціальні мотиви – у 43% студентів 1 курсу.

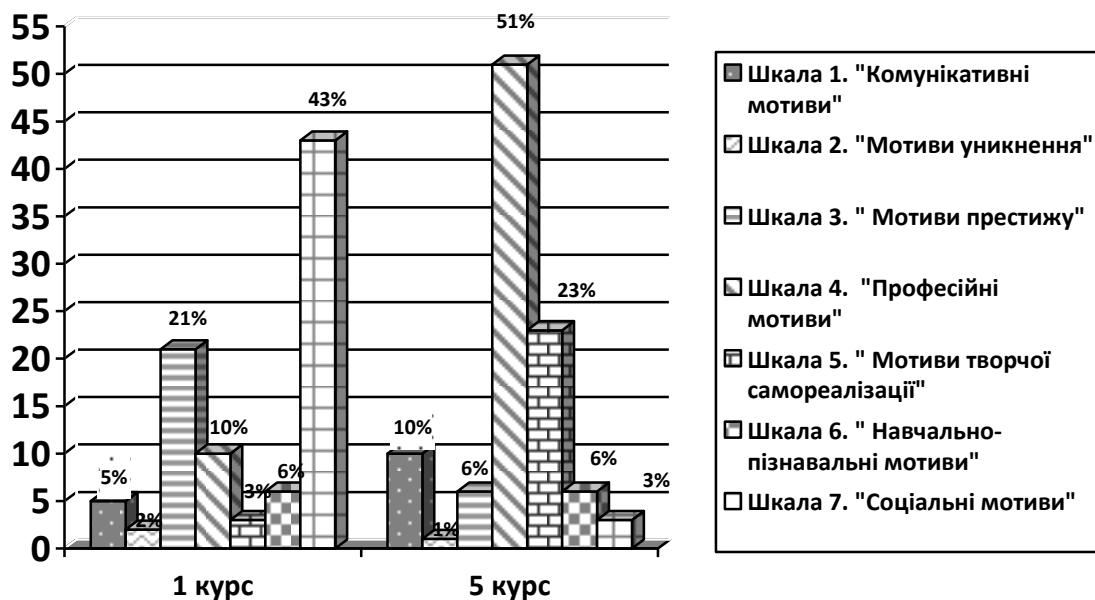

Рис. 2.2. Дослідження мотивації навчання (1 та 5 курс).

Отже, у групи 1 курсу найвищий показник щодо Шкали 3. «Мотиви престижу» – 21%, а найменший показник щодо Шкали 2. «Мотиви уникнення» – 2% досліджуваних. Ці результати говорять про те, що для студентів 1 курсу на початку навчання важливим є момент престижності, багато хто з першокурсників йдуть вчитися на певну спеціальність, тому що це даний момент є престижною спеціальністю чи просто отримання вищої освіти є престижним явищем в суспільстві.

У групи 5 курсу найвищий показник щодо Шкали «Професійні мотиви», а найнижчий – щодо Шкали «Мотиви уникнення» – 1%. Ці результати говорять про те, що для студентів 5 курсу домінують мотиви, що пов'язані безпосередньо з їх майбутньою професією, а мотиви уникнення слабо виражені, адже пріоритети очевидні на прикінці етапу навчання і переходу на наступну стадію професійного становлення.

Порівнюючи результати стосовно мотивації за двома методиками, можна зробити ряд висновків:

1) Мотивація студентів 5 курсу перевищує мотивацію студентів 1 курсу. Це говорить про більшу сформованість професійно і особистісно студентів 5-го курсу за роки навчання у вузі.

2) Для студентів 1-го курсу пріоритетним є отримання знань, а для студентів 5-го курсу – оволодіння професією. Це говорить про те, що на кожному етапі професійного становлення поступово формуються потреби, які студенти намагаються реалізувати.

3. Методика «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна. У цій методиці виділяють рівні вираженості здатності особистості до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії):

82-90 балів - дуже високий рівень

63-81 бал - високий рівень

37-62 бали - нормальний рівень

36-12 балів - низький рівень

11 балів і менше - дуже низький рівень.

Обробка результатів дала наступні показники:

1. 68% студентів 1-го курсу мають нормальний рівень емпатії;

2. 21% студентів 1-го курсу мають високий рівень емпатії;

3. 11% студентів 1-го курсу мають низький рівень емпатії;

4. Показники щодо дуже високого рівня емпатії прирівнюються до 0%.

Нормою для достатнього рівня вважаються показники високого і нормального рівня емпатія. У цієї групи досліджуваних – рівень достатній.

Результати групи 5-го курсу щодо цієї ж методики:

1. 87% студентів мають високий рівень емпатії;

2. 10% студентів мають високий рівень емпатії;

3. 3% студентів мають дуже високий рівень емпатії;

Отже, у групи 5-го курсу рівень емпатії достатній. Але він достатньо перевищує показники групи 1-го курсу.

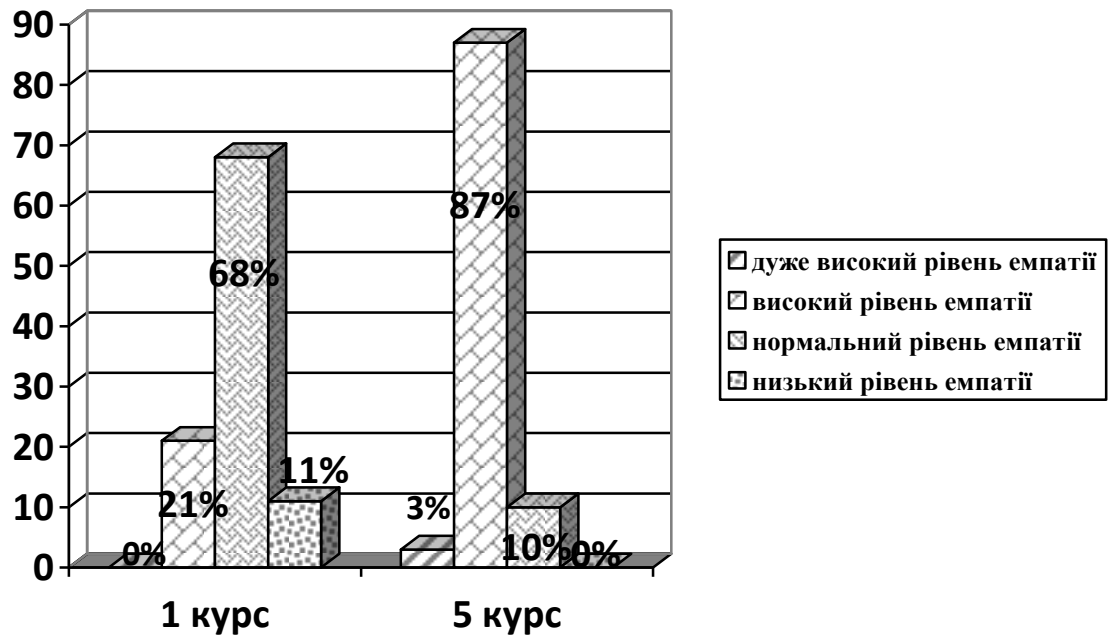

Рис. 2.3. Дослідження рівня емпатії (1 та 5 курс).

Отже, результати щодо цієї методики говорять про те, що у студентів 5-го курсу сформована емпатія на більш високому рівні, ніж у студентів 1-го курсу. І на цей процес вплинули навчально-виховний процес та відносно більший життєвий досвід досліджуваних.

4. Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко (Рис. 2.4.).

Ця методика містила 6 шкал:

- раціональний канал емпатії;
- емоційний канал;
- інтуїтивний канал;
- установки, які сприяють емпатії;
- проникаюча здатність до емпатії;
- ідентифікація з емпатією.

Результати 1-го курсу за цими шкалами:

У 69% студентів домінує «Інтуїтивний канал емпатії».

У 10% студентів домінує шкала «Емоційний канал емпатії» та «Установки, що сприяють емпатії».

У 9 % студентів домінує «Раціональний канал емпатії».

У 1% студентів домінує «Проникаюча здібність до емпатії» та «Ідентифікація з емпатією».

Загальний показник емпатії становить 55% .

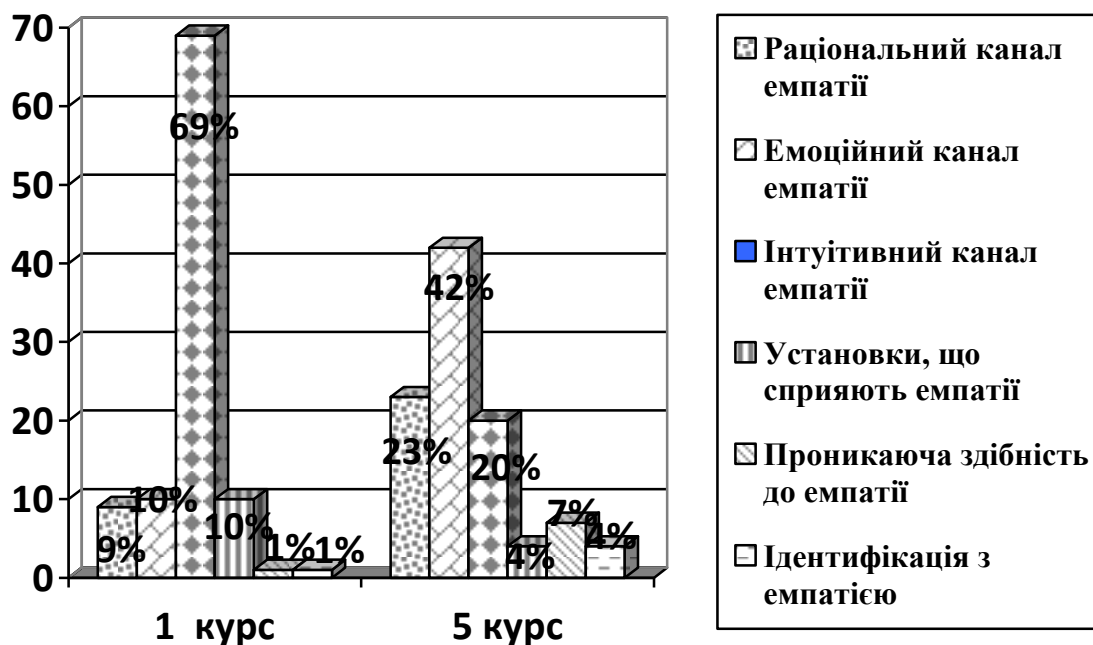

Рис. 2.4. Дослідження каналу емпатії (1 та 5 курс).

Результати 5-го курсу за цими шкалами:

У 42 % студентів домінує «Емоційний канал емпатії».

У 23% студентів домінує «Раціональний канал емпатії».

У 20% студентів домінує «Інтуїтивний канал емпатії».

У 7% студентів домінує «Проникаюча здібність до емпатії».

У 4% студентів домінують шкали «Ідентифікація з емпатією» та «Установки, що сприяють емпатії».

Загальний показник емпатії становить 92%.

Отже, загальний рівень емпатійних здібностей студентів 1-го курсу нижчий на 37%, ніж у студентів 5-го курсу. Це пов'язано з тим, що на початковому етапі навчання студентам не властивий високий рівень емпатії і вони покладаються на інтуїцію та емоції при необхідності використання

емпатійних здібностей. А наприкінці навчання студенти оволодівають певними професійно важливими якостями, серед яких і емпатійні здібності і вони покладаються не лише на інтуїцію та емоції, а й раціональну складову емпатійних здібностей.

Таким чином, у студентів 5 курсу вищий рівень професійно важливих якостей. Отже, встановлено, що за умови реалізації певних педагогічних умов, професійне становлення майбутніх психологів гармонізується.

2.3. Оптимізація психолого-педагогічних умов професійного становлення майбутніх психологів

Питання вмотивованості вибору та впливу його специфіки на професійне становлення майбутніх психологів широко обговорюються в психологічній літературі. Науковий інтерес для нашої роботи становить комплексне дослідження, що вивчало проблеми особистісного та професійного самовизначення майбутніх психологів (Г. Любимова) [25], індивідуально-особистісні особливості студентів–психологів (Т. Казанцева, О. Родіна, П. Прудков) [18, 41], провідні мотиви вибору професії (О. Полякова) [17], динаміка розвитку системи професійних уявлень майбутніх психологів як умова їх професійного становлення (А. Донцов, Г. Білокрилова) [18, 13], становлення почуття самоідентичності психологів (Т. Буякас) [10].

У останні десятиріччя активно розробляється питання оптимізації професійного становлення психологів.

Аналіз феноменології професійного становлення на базисі концепції готовності підтверджує, таким чином, необхідність психолого-педагогічного супроводу та психологічної підтримки суб'єкта професійного становлення. Психологічна підтримка та певне педагогічне керівництво процесом професійного самовизначення на допрофесійному етапі актуалізують суб'єктний потенціал особистості та виступають основою ефективного

професійного становлення. Таким студентам притаманна активна позиція у процесі професійного становлення особистості, усвідомлення власного Я, власних інтересів, здібностей, нахилів та співвідношення власних потреб з вимогами професії до особистості, адекватність професійних планів та конкретні кроки в їх реалізації.

Успішне професійне навчання ґрунтується на усвідомленому та відповідальному виборі суб'єкта. Важливою умовою професійного становлення психолога є певний рівень сформованості особистісних характеристик. Для формування, розвитку та корекції професійно значущих якостей майбутнього психолога, навіть за умови здійснення цілеспрямованих заходів і програм, необхідно мати певний рівень готовності до розвитку та змін власного Я.

Готовність до вибору і до оволодіння професією визначається знанням вимог професії до людини і адекватною оцінкою людиною необхідних ПК у себе, успішним рішенням навчально-професійних завдань. Вибір професії вважається вдалим, якщо людина ефективно здійснює професійну діяльність, приносить користь суспільству, отримує задоволеність від цього, а також якщо його психофізіологічні витрати на отримання професійної освіти і на здійснення професійної діяльності не є надмірними.

Для ефективного і успішного професійного становлення необхідно оптимізувати цей процес якнайкраще, використовуючи всі принципи і умови.

Всі умови повинні віддзеркалювати структуру готовності майбутніх професіоналів і вміщувати передбачені технологією формування готовності компоненти моделі або технології.

Необхідно:

1. Забезпечити організаційно-педагогічний й психолого-педагогічний супровід професійної підготовки майбутніх психологів. Саме це дозволить розкрити інтелектуальний та творчий потенціал абітурієнта, студента, сприятиме виявленню та розвитку професійно важливих якостей особистості, засвоєнню моделей, засобів та прийомів професійної поведінки та діяльності. Тому, природно, виникає потреба у привнесенні організаційно-змістових змін в

організацію навчально-виховного процесу вишу та його структуру, які б сприяли світоглядному, професійному та особистісному становленню психолога. Організаційно-педагогічний й психолого-педагогічний супровід – це, передусім, створення умов для повноцінного розвитку і навчання майбутнього фахівця в конкретному освітньому середовищі університету. Скориставшись технологіями психологічного супроводу, можна забезпечити підтримку і допомогу, в першу чергу, абітурієнтам і студентам у навчально-професійній діяльності, викладачам - у професійній діяльності. Врешті-решт, сприяти оптимізації взаємодії у системі «викладач – студент».

2. Вдосконалювати систему професійної підготовки педагогічних кадрів для роботи. Головними проблемами освіти в Україні сьогодні є забезпечення нерозривної єдності інтелектуального, духовного і фізичного розвитку особистості, неперервність освітнього професійного вдосконалення людини, виховання в ній загальнолюдських духовних цінностей. Значна роль у розв'язанні цих проблем належить професійній освіті. Професійна освіта потребує нових підходів, реформування її в цілому. А це вимагає, насамперед, оновлення змісту професійної освіти, визначення її стандартів на рівні світових досягнень науки, техніки та технологій, перегляду переліку робітничих професій і спеціальностей відповідно до нових соціально-економічних, культурно-освітніх потреб суспільства в робітничих кадрах різних рівнів кваліфікації для народного господарства країни та регіону.

3. Визначити форми і методи підтримки процесу формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в реальних умовах. Для цього необхідно включати в процесі підготовки різні практичні заняття, ознайомчу навчальну та виробничу практики.

Важливе:

- чітке розмежування психологічної освіти на теоретично-експериментальну і практичну;
- зміст освіти психолога має складатися з таких рівнів: загальнотеоретичні основи психології; теоретико-методичні основи

конкретного напрямку практичної психології;

- спеціалізація у конкретному виді практичної психології, що фактично дорівнює певній сумі практичних навичок, умінь, володіння конкретними технологіями професійної діяльності; – загальнокультурна й мовна підготовки, використання життєвого досвіду психолога (особливо автор підкреслює значущість психологічного осмислення етнічних особливостей регіону та вивчення релігії як духовної практики населення);

- центральним об'єктом зусиль практичної психології повинна стати, життєва ситуація людини в єдності й взаємодії таких трьох основних компонентів: наявність зовнішніх обставин, психічних особливостей, здібностей індивіда, засобів і форм взаємодії перших двох складових;

- зміст навчання має передбачати формування особистості психолога, оскільки оволодіння практичною психологією не може бути зведене до засвоєння інформації та вироблення навичок, а й має водночас змінювати внутрішні психічні структури суб'єкта навчання.

Слід також враховувати психологічну сторону в умовах професійного становлення майбутніх психологів. Інформаційно-психологічне забезпечення процесу формування готовності майбутніх професіоналів передбачає:

- створення позитивної мотивації до діяльності, майбутні психологи повинні прагнути досягнути певних цілей, реалізовувати свій потенціал під час навчально-виховного процесу, щоб отримати позитивні зміни у набутті вмінь, навичок, знань;

- формування психологічної готовності до гнучкості й варіативності навчального процесу залежно від рівня його профілізації (профільні класи, варіативні курси, елективні курси, профільна школа тощо);

- інформаційне забезпечення процесу засвоєння знань, умінь і навичок професійної діяльності;

- розробка портфоліо майбутнього під час навчання у закладі вищої освіти для того, щоб майбутні психологи знали що їх очікує і над чим ще треба допрацювати кожному в процесі навчання та становлення професіонала.

Психолог повинен бути різнобічно підготовленим спеціалістом. Тому його професійна ерудиція повинна включати не тільки знання психології, а й певну сукупність знань в галузі філософії, історії, культурології, педагогіки, економіки, соціології, політології, права, фізіології, фізичної культури, математики та інформатики, концепцій сучасного природознавства.

Професійні уміння визначають успішність практичної діяльності психолога, його здатність застосовувати психологічні знання для виконання своїх обов'язків: конкретні дії, прийоми, психологічні «техніки».

Як свідчить практика, система професійної підготовки психологів, що діє нині, характеризується наявністю суперечностей, основними з яких є суперечності між абстрактним характером предмета навчальної діяльності та реальним предметом майбутньої професійної діяльності; між роздрібненістю знань із багатьох навчальних дисциплін і необхідністю системного використання в майбутній практичній діяльності; виконавчою позицією студентів у навчанні та ініціативною позицією фахівців у практичній діяльності.

Вітчизняний досвід підготовки практичних психологів свідчить, що існуюча традиційна система навчання не забезпечує повною мірою формування професіонала – психолога, здатного на високому рівні виконувати свої професійні обов'язки. Рівень опанування майбутніми психологами обраною спеціальністю низький. Не кожний спеціаліст, маючи фахову освіту, здатний виконувати функції психолога, а тим більше надавати психологічну допомогу клієнтам.

Очевидним є той факт, що рівень професіоналізму залежить не тільки від знань, умінь, навичок та стажу роботи, але й від особистості психолога, наявності окремих рис особистості та особливостей інтелекту. Зважаючи на специфіку професії психологів-практиків, їхня підготовка повинна включати два аспекти: професійний та особистісний, які настільки взаємопов'язані та доповнюють один одного.

Професійно-особистісна підготовка практичного психолога повинна

включати чотири взаємопов'язаних аспекти:

- розробка теоретичної моделі спеціаліста, яка передбачає розробку стандартів (норм і нормативів), вимог до особистості й діяльності практичного психолога;

- первинний відбір професійно придатних кандидатів;

- розробка змісту навчання і розвитку психологів-практиків;

- розв'язання проблеми професійної ідентифікації.

Практика свідчить, що на сьогоднішній день ще не існує ідеальної науково обґрунтованої моделі сучасного спеціаліста-психолога, яка б стала універсальним зразком для побудови навчальних програм для формування в майбутніх психологів професійної готовності до майбутньої діяльності. Водночас, побудова теоретичної моделі психолога-практика, є неможливою без урахування соціальних витоків, без аналізу особливостей включення носія даної професії в соціум. Оскільки спеціаліст є ланцюгом реалізації всієї сукупності суспільних та функціональних зв'язків, то виступаючи суб'єктом діяльності в системі суспільних відносин, він репрезентує себе на різних рівнях залежно від характеру суспільних відносин, виробничих функцій та суб'єктивного прояву персоніфікованих соціальних відносин.

Проблема підготовки психологів на першому рівні, який визначається ідеологічною та соціально-рольовою нормованістю праці спеціаліста, самою системою суспільних відносин, включає у себе світоглядне забезпечення їх підготовки, формування в них стійкої системи цінностей, яка б відповідала професійному етикету діяльності. Другий рівень включає набір і здатність до здійснення трудових операцій практичного психолога, які визначаються кваліфікацією спеціаліста. Психолог на цьому рівні виступає в якості самого себе, представляючи свої особистісні способи розв'язування психологічних проблем, які виникають у світі людських стосунків. Підготовка спеціалістів-психологів повинна орієнтуватись на поетапне оволодіння професійно значущими якостями з урахуванням поступового ускладнення психологічної інформації росту можливостей її творчого самоосмислення і подальшого

використання в практичній діяльності.

Важливою умовою підготовки спеціаліста-психолога є первинний відбір професійно придатних кандидатів. Проте його проведення в умовах ЗВО є досить ускладненим. Ця процедура вимагає здійснення декількох різнопланових вимірювань та спостережень протягом тривалого часу. При цьому повинна враховуватись обрана спеціалізація, оскільки кожна із спеціалізацій вимагає певної підготовки: набору знань, вмінь, навичок, особистісних рис та якостей.

Важливим компонентом є врахування особливостей кожної людини на початковому етапі професійного становлення. Необхідно враховувати і посилювати її мотивацію на кожному етапі становлення та розвивати професійно важливі якості.

Додержання всіх цих умов допоможе якнайкраще оптимізувати процес професійного становлення особистості майбутнього психолога.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку суспільство характеризується автоматизацією і комп'ютеризацією виробництва, впровадженням нових технічних засобів і технологій, зміною монопрофесіоналізма на поліпрофесіоналізм. Це призводить до того, що професійний і діловий світ потребує фахівців, здатних успішно і ефективно знаходити і реалізовувати себе в мінливих соціально-економічних умовах в зв'язку з плануванням і облаштуванні своєї кар'єри. Таким чином, проблема професійного становлення особистості відноситься до актуальних психологічних проблем.

Отже, професійне становлення особистості – це процес прогресивних змін особистості під впливом соціальних чинників, професійної діяльності та особистої активності направленої на самовдосконалення.

Теоретичною основою концепції професійного становлення ставлять дослідження: К. Абульхановой-Славської Б. Ананьева, А. Асмолової, Б. Ломова, Н. Нечаева, Г. Суходольського, В. Шадрикова. А. Бодалева, Ю. Забродіна, Е. Клімова, Т. Кудрявцевої, А. Маркової, Л. Митіної, С. Чистяковой. Для теоретичного аналізу психологічних проблем професійного розвитку особистості особливий інтерес представляють роботи зарубіжних вчених: А. Маслоу, Дж. Сьюпера, Дж. Холанда.

Професійне становлення являє собою динамічний процес «формування» особистості, адекватної діяльності, який передбачає формування професійної направленості, професійної компетентності і професійно важливих якостей, розвиток професійно значимих психофізіологічних якостей, пошук оптимальних способів якісного та творчого виконання професійно значимих видів діяльності у відповідності до індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Психологічне становлення і розвиток професіонала відбувається як накопичення якісних змін у психіці людини на шляху її руху до

професіоналізму. Існують різні підходи до розвитку: при одному підході розвиток – це тільки прогресивні, позитивні зміни, при іншому – будь-які, в тому числі регресивні, негативні зміни; більшість авторів розвиток розглядають як зміну, деякі автори пропонують відрізнити розвиток як поява принципово нового від зміни (збільшення, зменшення, ускладнення) того ж самого.

Професійне становлення включає тривалий період життя людини (35-40 років). На протязі цього часу змінюються життєві та професійні плани, змінюється сама соціальна ситуація, - провідної діяльності, перебудова структури особистості. Професійний шлях людини і його основні етапи нерозривні пов'язані з віковим розвитком і загальним становленням особистості.

Професійне становлення супроводжується професійними кризами, які відповідають віковим періодам. Під кризою розуміються труднощі професіоналізації особистості, суперечливість у професійному житті і реалізації кар'єри. Кризи професійного становлення – нетривалі за часом періоди (до року) кардинальної перебудови особистості, зміни вектора її професійного розвитку.

Провідну роль в професійному становленні займають педагогічні та психологічні умови.

Аналізуючи досліджувану проблему, виділяють такі педагогічні умови, що дозволять ефективно здійснити формування готовності майбутніх психологів:

- структурно-змістове забезпечення процесу формування професійного становлення;
- науково-методичне й матеріально-технічне забезпечення процесу формування професійного становлення;
- інформаційно-психологічне забезпечення;
- системний моніторинг і контроль процесу формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності.

Інформаційно-психологічне забезпечення процесу формування готовності майбутніх професіоналів передбачає:

- створення позитивної мотивації до діяльності;
- формування психологічної готовності до гнучкості й варіативності навчального процесу залежно від рівня його профілізації (профільні класи, варіативні курси, елективні курси, профільна школа тощо);
- інформаційне забезпечення процесу засвоєння знань, умінь і навичок професійної діяльності;
- розробка портфоліо майбутнього під час навчання у закладі вищої освіти тощо.

А. Осипова виділяє три компоненти професійної готовності психолога: теоретичний (знання теоретичних основ), практичний (володіння конкретними методами і методиками), особистісна готовність (психоаналітичне доопрацювання власних проблем). Врахування цих компонентів в підготовці фахівців дозволить, на її думку, запобігти непрофесіоналізму, професійної деформації особистості (наприклад, «синдрому згорання»), а також забезпечить особистісний розвиток.

Отже, навчання, професійні знання та навички, загальні та спеціальні здібності, соціально важливі і професійно важливі якості складають професіональний потенціал розвитку спеціаліста. Реалізація потенціалу залежить від багатьох факторів: біологічної організації людини, соціальної ситуації, характеру професійної діяльності, активності особистості, її потреби в саморозвитку та самоактуалізації.

Найважливіша якість діяльності психолога – професійна компетентність, або професіоналізм, що включає в себе:

- професійні знання, вміння, навички, здібності;
- діапазон професійних можливостей;
- досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності;
- творчий характер діяльності;

- активний пошук новаторських підходів та інноваційних технологій
особиста ініціатива та професійна комунікабельність.

Узагальнюючи численні дослідження професійно важливих особистісних рис психолога (А. Косевська, С. Крадохвіл, М. Ліберман, К. Роджерс, І. Ялом та ін.), виділяють риси, бажані для професіонала: концентрація на клієнті, бажання і здатність йому допомогти, відкритість до відмінних від власних поглядів і суджень, гнучкість і терпимість; емпатійність, сприйнятливість, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту; аутентичність поведінки, тобто здатність пред'являти справжні емоції та переживання; ентузіазм та оптимізм, віра в здатності оточуючих до змін і розвитку; врівноваженість, терпимість до фрустрації і невизначеності, високий рівень саморегуляції; впевненість у собі, позитивне відношення до себе, адекватна самооцінка, усвідомлення власних конфліктних областей, потреб, мотивів; багата уява, інтуїція; високий рівень інтелекту.

Для майбутніх психологів існує ряд професійний та особистісно важливих якостей, необхідних для досягнення професіоналізму та успіхів у своїй діяльності. Серед них особливе місце займає мотивація та рівень емпатії. Ці якості повинні бути на достатньо високому рівні, аби досягти успішності в майбутній професії психолога.

В ході емпіричного дослідження було виявлено ряд висновків:

1. Мотивація студентів 5 курсу перевищує мотивацію студентів 1 курсу. Це говорить про більшу сформованість професійно і особистісно студентів 5-го курсу за роки навчання у вузі.

2. Для студентів 1-го курсу пріоритетним є отримання знань, а для студентів 5-го курсу – оволодіння професією. Це говорить про те, що на кожному етапі професійного становлення поступово формуються потреби, які студенти намагаються реалізувати.

3. Загальний рівень емпатійних здібностей студентів 1-го курсу нижчий на 37%, ніж у студентів 5-го курсу. Це пов'язано з тим, що на початковому етапі навчання студентам не властивий високий рівень емпатії і вони

покладаються на інтуїцію та емоції при необхідності використання емпатійних здібностей. А наприкінці навчання студенти оволодівають певними професійно важливими якостями, серед яких і емпатійні здібності і вони покладаються не лише на інтуїцію та емоції, а й раціональну складову емпатійних здібностей.

Таким чином, у студентів 5 курсу вищий рівень професійно важливих якостей. Отже, підтвердилося, що за умови реалізації певних педагогічних умов, професійне становлення майбутніх психологів гармонізується.

Практика свідчить, що на сьогоднішній день ще не існує ідеальної науково обґрунтованої моделі сучасного спеціаліста-психолога, яка б стала універсальним зразком для побудови навчальних програм для формування в майбутніх психологів професійної готовності до майбутньої діяльності. Водночас, побудова теоретичної моделі психолога-практика, є неможливою без урахування соціальних витоків, без аналізу особливостей включення носія даної професії в соціум. Оскільки спеціаліст є ланцюгом реалізації всієї сукупності суспільних та функціональних зв'язків, то виступаючи суб'єктом діяльності в системі суспільних відносин, він репрезентує себе на різних рівнях залежно від характеру суспільних відносин, виробничих функцій та суб'єктивного прояву персоніфікованих соціальних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Практическая психология: учебник для студентов вузов. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Академический Проект, 2001. 480 с.
2. Алимов А. А. Выбор учащимися профессии психолога как реализация своей смысловой установки. *Развитие самоценных форм активности учащихся*. Балашов : Николаев. 2003. С. 6-9.
3. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.
4. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. Москва : Мысль, 1976. 158 с.
5. Асмолов А. Г. Психология личности : учебник. Москва, 1990. 267 с.
6. Байметов В. А. Диалог в профессиональном самоопределении : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Москва, 1990. 22 с.
7. Бачманова Н. В., Стафурина Н. А. К вопросу о профессиональных способностях психолога. *Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы*. 1985. Вып. 5. С. 72-77.
8. Белокрылова Г. М., Донцов А. И. Профессиональные представления студентов-психологов. *Вопросы психологии*. 2003. № 15. С.35-50.
9. Бодров В. А. Психогенетический подход к проблеме формирования профессионала. *Психология субъекта профессиональной деятельности*. Москва – Ярославль : ДИЯ–пресс, 2001. С. 54-72.
10. Большой психологический словарь / сост. Б. Мещеряков, В. Зинченко. Москва : Олма-пресс. 2004. 437с.
11. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблема формирования личности. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 208 с.
12. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы*

психологии. 1978. № 4. С. 20-28.

13. Борисюк А. С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
14. Братченко С. Л., Леонтьев Д. А. Психолог: личность и ремесло. *Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии житнетворчества*. Кемерово : Изд-во Графика, 2002. С. 91-118.
15. Буюкас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов. *Вестник Московского университета. Психология*. 2000. № 1. С. 56-62.
16. Верняева Т. А. Профессионально-личностный портрет психолога : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Санкт-Петербург, 1997. 200 с.
17. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. Москва, 1986. 206 с.
18. Донцов А. И., Жуков Ю. М., Петровская Л. А. Академический психолог и психолог-практик: штрихи к профессиональному портрету. *Введение в практическую социальную психологию* : учеб. пособ. для высш. учеб. завед. / под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. Москва : Смысл, 1996. С. 14-21.
19. Донцов А. И., Белокрылова Г. М. Профессиональные представления студентов-психологов. *Вопросы психологии*. 1999. № 2. С. 42-49.
20. Жернов В. И. Теоретико-методологические основы формирования профессионально-педагогической направленности личности студента педагогического вуза : монография. Магнитогорск : Магнитогорский гос. пед. ин-тут, 1999. 116 с.
21. Зенина С. Р. Психологические факторы становления учебно-профессиональной деятельности студентов вуза : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Киев, 2001. 29 с.
22. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. Кризисы профессионального становления личности. *Психологический журнал*. 1997. № 6. С. 35-44.

23. Зеер Э. Ф. Психология профессий. Москва : Академический проект. Фонд «Мир». 2008. 336 с.
24. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
25. Карандашев В. Н. Психология: введение в профессию. Москва : Смысл, 2000. 245 с.
26. Климов Е. А. Как выбирать профессию. Книга для учащихся. Москва : Просвещение, 2000. 275 с.
27. Климов Е. А., Носкова О. Г. Психология как профессия. Москва : ФП МГУ им. М. В. Ломоносова, 2005. 125 с.
28. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. Москва : Издательский центр «Академия», 2004. 304 с.
29. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 222 с.
30. Кринчик Е. П. К проблеме психологического сопровождения профессионального становления студентов-психологов. *Вестник Московского ун-та. Психология*. 2004. № 4. С. 61-69.
31. Кринчик Е. П. Некоторые проблемы профессионального становления студентов на факультете психологии МГУ. *Вестник Московского ун-та. Психология*. 2006. № 1. С. 82-89.
32. Леонтьев А. Н. Педагогическое общение. Нальчик, 1996. 198 с.
33. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. 329 с.
34. Носков В. І. Проблеми підготовки психологів у системі вищої освіти. *Психологія*. Київ, 1999. Вип. 4 (7). С. 210-219.
35. Основы педагогики и психологии высшей школы : учеб. пособ. / под ред. А. В. Петровского. Москва : Просвещение, 1986. 178 с.
36. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 5. С. 4-7.
37. Пиковский Ю. Б., Латинская М. В. Практический опыт создания и

- функционирования психологической службы вуза. Москва, 1993. 120 с.
38. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий : учеб.пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш.шк., 1984. 174 с.
 39. Полонский В. М. Словарь по образованию и педагогике. Москва : Высш. шк., 2004. 512 с.
 40. Романова Е. С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 464 с.
 41. Савенкова И. А. Рефлексивно-психологические аспекты активизации профессионального самоопределения студентов – будущих психологов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Тамбов, 2002. 27 с.
 42. Словник-довідник з професійної педагогіки / ред.-упоряд. А. В. Семенова. Одеса : Пальміра, 2006. 272 с.
 43. Пряжников Н. С. Теория и практика профессионального самоопределения. Москва : Прогресс, 1999. 279 с
 44. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 143 с.
 45. Решетова З. А. Психологические основы профессионального обучения. Москва : Просвещение, 1985. 277 с.
 46. Роджерс К. Эмпатия. *Психология эмоций. Тексты* / под ред. В. Вилюнаса, Ю. Гиппенрейтер. Москва : Наука, 1984. С. 235-237.
 47. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1976. 415 с.
 48. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва : Академия, 2001. 304 с.
 49. Стоуне Э. Психопедагогика. Москва, 1984. 327 с.
 50. Туриніна О. Л. Проблеми особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 27-30.
 51. Фридман Л. М. Педагогический опыт глазами психолога. Москва : Педагогика, 1990. 321 с.

52. Чепелева Н., Пов'якель Н. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія*. Київ, 1998. Вип. 3. С. 35-42.
53. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. Москва : Прогресс., 1986. Т. 1. 386 с.
54. Щеглова Т. Динамика профессионально-педагогической направленности студентов. *Вопросы психологии*. 2003. № 23. С. 10-23.